

## СТАТТІ

С. М. БІБІКОВ

ДО 50-РІЧЧЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ НАУКИ  
НА УКРАЇНІ

## I

Радянський народ разом з усім передовим людством відзначив знаменну дату — 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Півстоліття пройшло з того часу, коли під керівництвом Комуністичної партії, осяяної генієм Леніна, було створено новий тип держави з принципово новими суспільними відносинами. Перша в світі соціалістична держава відкрила комуністичну еру в розвитку людства, піднесла нові, соціалістичні принципи, пролетарський гуманізм.

Вступаючи у другу половину століття існування Радянської влади, народ нашої великої країни в усіх галузях своєї діяльності оцінює пройдені шляхи. Він оглядається назад не лише для того, щоб зрозуміти пройдене, а й для того, щоб ясніше уявити собі шляхи майбутнього і велич наступного.

Визначити свою роль у загальному потоці культурного прогресу в нашій країні і підвести підсумки свого розвитку намагається і археологія.

Українська радянська археологічна наука може пишатися тим становищем, яке вона зайняла в радянській археології. Це пояснюється великим значенням археологічних пам'яток України в пізнанні стародавньої історії Європи і тим значним вкладом, який внесли в радянську археологічну науку українські археологи.

Початок української радянської археології звичайно ведуть з 1919 р., коли при Українській Академії наук було засновано перше об'єднання археологів — Комісія по складанню археологічної карти. Але було б невірним оцінювати стан археологічної науки з цього часу. Йому передували десятиріччя плідної праці українських і російських археологів, з середовища яких вийшли могутні таланти, що прославили археологічну науку.

Перші археологічні дослідження на території УРСР почалися майже 150 років тому. За ті сто років, які передували радянській археології, відбувалося не тільки накопичення археологічного матеріалу, а й його вивчення, будувалися історичні гіпотези, народжувалися етнологічні теорії, досліджувалися шляхи розселення і взаємодії людських суспільств. Проте прогресивні напрямки в дореволюційній археології заглушались формально-типологічним методом дослідження археологічного матеріалу.

Багато дореволюційних вітчизняних археологів, в тому числі такі визначні, як В. В. Хвойка, І. Ю. Забелін, В. Б. Антонович, М. І. Веселовський, Д. Я. Самоквасов, Б. В. Фармаковський, Ф. К. Волков (Вовк), К. С. Мережковський, Е. Р. Штерн, М. Ф. Біляшевський, В. О. Город-

цов, Д. І. Яворницький, О. А. Спицин, М. О. Макаренко, М. Ф. Болтенко, пов'язали свою наукову долю з пам'ятками України. Тут існувало і ряд наукових об'єднань, зайнятих вивченням пам'яток матеріальної культури. Серед них необхідно відзначити Київський історичний музей, Одеське товариство історії та старожитностей, духовні та єпархіальні товариства тощо. Археологічні дослідження провадило також наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка у Львові, історико-філософське товариство у Харкові та Таврійська вчена архівна комісія. Серйозну допомогу дослідникам, які працювали на Україні, надавало Російське та Московське археологічні товариства.

Археологічні з'їзди, що відбувалися тоді в Росії, справляли значний вплив і на розвиток археологічної діяльності на Україні. З 15 цих з'їздів 6 — збиралися на Україні.

Така велика увага до пам'яток України не була випадковою. Саме на цій території, яка здавна була досить щільно заселена, проходили шляхи, що зв'язували Східну і Південно-Східну Європу з Центральною і Південною Європою, з Середземноморським світом та вогнищами стародавніх східних цивілізацій. Передкавказзя та Кавказ також рано увійшли до орбіти зв'язків півдня України з північно-східним Причорномор'ям та Закавказзям. На території України виникли великі центри з відтворюючими формами господарства — землеробством і скотарством, вперше на сході Європи набула поширення металургія, з'явилися великі суспільні утворення, де рано зародилося ремісничє виробництво.

На землі України розвинулися скіфська та сарматська культури, які подарували світу чудові зразки мистецтва і показали приклад блискучої на той час суспільної і воєнної організації. Не менш яскравою сторінкою в історії Північного Причорномор'я залишається також період античності. Стародавні античні держави Північного Причорномор'я вплили потужний струмінь культурних досягнень в побутовий і соціальний уклад кочових та осілих племінних об'єднань Скії. Народилася своєрідна синкретична скіфо-антична культура. Деякі елементи її увійшли в побут та світогляд стародавніх слов'ян.

Територію України не обминув вихор подій Великого переселення народів, що позначився на етнографії та культурі племен того часу. Тут відбулась консолідація слов'янських племен, зросла та зміцніла древньоруська державність, яка відіграла велику роль в історії слов'янського світу і Європи в цілому. І, нарешті, в історії європейського середньовіччя відбулися драматичні події татаро-монгольської навали. Саме Древньоруська держава на чолі з Києвом, що стала ареною жорстокої боротьби проти грізних завойовників, врятувала європейську цивілізацію від розгрому. Таким чином, вивчення загальноєвропейської історії неможливе без вивчення історії племен і народностей, що населяли Україну. Все це, цілком зрозуміло, було науково аргументоване після широких археологічних та історичних досліджень, проведених в радянський час. Проте деякий вклад в усвідомлення цих фактів внесли і дореволюційні дослідники.

Незважаючи на значні успіхи дореволюційної археологічної науки на Україні, тут все ж не склалося національного археологічного центру, не було національних археологічних видань, навкруги яких групувалися б археологи та любителі-краєзнавці. Здійснення археологічних робіт часто залежало від пожертвувань меценатів та любителів археології.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції становище археологічної науки на Україні докорінно змінилося. У 1924 р. на базі Археологічної комісії було створено Археологічний комітет при Академії наук УРСР (ВУАК). Археологічний комітет провадив як наукову, так і організаційну роботу. Він був центральним науковим археологічним закладом УРСР, у веденні якого знаходились польові експедиційні дослідження та охорона пам'яток. Комітет видав два випуски звітів про

польові дослідження. У 1931 р. було опубліковано перший том «Наукових записок ВУАК». Вони разом із збірниками «Антропологія» стали першими періодичними українськими археологічними виданнями. Проте в діяльності Комітету було і ряд недоліків. Дуже мало уваги приділялось розробці теоретичних проблем.

У 20-і роки виникає інтерес до археологічних проблем і в ряді інших наукових установ республіки, які розробляли суміжну проблематику,— в Комісії по вивченню четвертинного періоду, в Одеській комісії краєзнавства, Кабінеті первісної культури при кафедрі історії України Харківського інституту української культури та ін. Кабінет антропології ім. Ф. Вовка АН УРСР став широко друкувати статті і матеріали на археологічні теми у своїх щорічниках «Антропологія». Серйозне значення в розвитку археологічної науки на Україні мала також діяльність Таврійського товариства історії, археології та етнографії. З ініціативи цього товариства були скликані Всесоюзні археологічні конференції в Керчі (1926 р.), а потім в Херсонесі (1927 р.), в яких брали участь найвидатніші представники науки нашої країни.

Протягом 30-х років внаслідок зміцнення основ соціалізму марксистсько-ленінський метод утверджується в суспільних науках, в тому числі і в археології. Археологічна наука йшла по шляху встановлення закономірностей історичного розвитку і причинності походження явищ. Проте цей процес був дуже складний і відбувався у боротьбі проти прибічників крайньо лівих поглядів, які заперечували значення археології, етнографії і антропології як самостійних історичних дисциплін.

В таких умовах на базі ВУАК було утворено іншу археологічну установу в системі АН УРСР — Інститут історії матеріальної культури, аналогічно такій же установі в Ленінграді — Академії історії матеріальної культури. ІМК АН УРСР, який спочатку очолив визначний вчений Ф. А. Козубовський, а потім відданий науці М. І. Ячменьов, в діяльності своїй припустив помилки, пов'язані з вульгарною соціологією та безгрунтовним теоретизуванням.

Проте в Інституті збереглися та розвивалися здорові тенденції, які проявлялися в польовій діяльності та конкретних дослідженнях. В цей період почалась вперта боротьба проти фашистської ідеології в зарубіжній археології. Велику роль у зміцненні основ радянської археології на Україні відіграли визначні діячі науки та культури: Ф. А. Козубовський, М. О. Макаренко, Ф. М. Мовчанівський, С. С. Магура, К. Ю. Коршак.

Значну допомогу в розвитку історичної науки, зокрема археології, подала постанова Центрального Комітету ВКП(б) і Раднаркому СРСР про конспект з історії СРСР (1934 р.), яка була спрямована проти псмилкових положень в науці. Критиці було піддано безгрунтовне теоретизування, ігнорування фактів в процесі досліджень та ін. Точно сформульовані в Постанові ЦК ВКП(б) завдання історичної науки тісніше зблизили українських археологів з археологами інших республік, і в першу чергу Російської Федерації.

Нові завдання, які постали перед археологічною наукою на Україні, вимагали нового напрямку в науковій діяльності, нових науково-організаційних форм роботи. На базі ІМК АН УРСР у 1938 р. було створено Інститут археології АН УРСР, який очолив член-кореспондент АН УРСР Л. М. Славін. Статут цього Інституту в основних рисах зберігається і тепер.

У 1939 р. з сім'єю українських археологів возз'єдналися археологи західноукраїнських земель з науковим центром у Львові. Це було значне поповнення, особливо для слов'янської археології.

Але ось наступив грізний 1941 р. Почалася Велика Вітчизняна війна радянського народу проти фашистських загарбників. Здатні носити зброю пішли на фронт, інші трудилися на користь Перемоги. Смертю

хоробрих пали археологи Василь Лісин, Микола Кузнецов, Олександр Стронгін, Ізраїль Гільдварг, Павло Жадан.

У післявоєнний час наукова діяльність Інституту археології АН УРСР зросла і розширилась. Треба підкреслити, що розвиток археології на Україні йшов в нерозривному зв'язку з розвитком цієї науки в СРСР. Все, що зроблено українськими археологами, є наслідком спільних досягнень радянської археології. Багато років (1946—1954 рр.) Інститут археології АН УРСР очолював академік АН УРСР П. П. Єфіменко.

Інститут археології АН УРСР веде досить значну видавничу діяльність. З 1946 по 1963 р. він видавав чотири типи видань: «Археологію», «Археологічні пам'ятки УРСР», «Краткие сообщения Института археологии АН УССР» та монографічні праці. У зв'язку з упорядкуванням видавничої справи в республіці та централізацією археологічних видань з 1963 р. було визнано доцільним зберегти два типи видань: «Археологію» і розширити обсяг монографічних праць. Публікація монографій за останні роки зросла.

Крім видань Інституту археології АН УРСР, публікацією матеріалів з археології займаються: Одеський державний археологічний музей, Одеське археологічне товариство, Херсонський та Керченський обласні музеї. Окремі книжки і статті з археології були видані також Київським, Харківським та Одеським державними університетами. Інститут археології АН УРСР широко практикував спільні видання з Інститутом археології АН СРСР. Співробітники Інституту археології АН УРСР, музеїв та кафедр стародавньої історії українських вузів були авторами значної кількості статей, вміщених в журналі «Советская археология» (Москва).

Археологічні видання, що вийшли в республіці та за її межами, в тому числі і за рубезжем, містять найцінніші матеріали з стародавньої історії півдня СРСР, які мають першорядне значення також для вивчення історії Східної Європи і суміжних територій Центральної, Середньої та Південної Європи.

Особливо слід зазначити, що за минуле 50-річчя на Україні набули величезних розмірів археологічні польові дослідження. Здобуті в експедиціях матеріали стали тією джерелознавчою основою, на якій створювалися історико-археологічні дослідження. Широкі польові дослідження велися на місцях новобудов: в довоєнний час — на території Дніпрогесу (Дніпрельстанівська експедиція), Південно-Бузької електростанції, заводу «Азовсталь», в післявоєнні роки — в зонах будівництва Дніпровського каскаду електростанцій (Каховської, Кременчуцької, Канівської, Київської ГЕС), на Північно-Кримському, Донбасівському, Криворізькому каналах, в зоні будівництва Дунайської зрошувальної системи, в районі майбутніх гідротехнічних споруд на Дністрі та в багатьох інших пунктах. Археологічні роботи на новобудовах здійснюються разом з Інститутом суспільних наук АН УРСР (Львів), вузами і музеями республіки, Інститутом археології АН СРСР, Державним Ермітажем, Московським історичним музеєм, Московським і Ленінградським державними університетами та з багатьма іншими установами. Роботи на новобудовах сприяли не тільки накопиченню масового археологічного матеріалу, а й значно розширили самі дослідницькі горизонти. Розкопки на великих площах дозволили по-новому висвітлити питання планування стародавніх поселень, їх соціальну топографію, влаштування некрополів, поставити питання стародавньої демографії і палеоекономіки, конкретно розглянути причини сегментації стародавніх суспільств, міграцій тощо.

Дуже інтенсивно провадилися польові археологічні дослідження за темами планових розроблень. Багато принципіально нового було внесено в історію кам'яного віку, енеоліту, історію Скіфії та античних держав

Північного Причорномор'я, раннього слов'янства та Київської Русі.

Давнє співробітництво археологів з представниками природничих наук, яке так успішно було розпочате ще в дореволюційний час, продовжувало зміцнюватися і розширяться. Цікаві висновки, які характеризують антропологічні типи людей, що населяли територію України, зробили антропологи. Палеозоологи, геологи, ґрунтознавці, хіміки, геофізики, фізики розкрили історію природного середовища, в якому жила людина на різних етапах своєї історії. Це сприяло з'ясуванню складних питань, пов'язаних з встановленням впливів природного середовища на формування економіки, побуту та суспільних поглядів у стародавнього населення України. Проте не можна не зазначити і деякого відставання в технічному оснащенні лабораторій археологічних установ УРСР, що звужує дослідницькі можливості, обмін науковою інформацією і, отже, уповільнює рух науки.

В останнє десятиріччя в археологічній науці спостерігаються найважливіші зрушення, що є наслідком впровадження в науку нових методів дослідження, таких, наприклад, як радіоактивність, застосування кібернетичних систем, удосконалення статистичних обробок тощо. Нові методи збагатили археологію в дуже важливих розділах — у встановленні абсолютної та відносної хронології, у визначенні прихованих в узагальнюючих ознаках етнографічних локальних рис культур і т. д. Археологія збагатилася новими історичними фактами, що стали доступними завдяки застосуванню досі невідомих прийомів лабораторних досліджень або нових методів в польовій археологічній практиці.

Благотворно впливали на стан археологічної науки зв'язки українських археологів з закордонними археологічними установами та окремими вченими. Ці зв'язки постійно міцніють. Представники української археології приймають участь у міжнародних конгресах, з'їздах, симпозіумах та семінарах.

Отже, за час існування Радянської влади археологія стала повноправною і повнокровною історичною дисципліною, яка на основі марксистського методу досліджує закономірності розвитку людського суспільства. За 50 років, що пройшли після Жовтня, українські археологи розкрили, історично з'ясували цілі розділи науки, невідомі дореволюційній археології.

## II

У 1924 р. у гроті Кіік-Коба в Криму було виявлено найдавніші в СРСР поселення і поховання неандертальської людини. З цього часу почався літопис досліджень раннього палеоліту — епохи, пам'ятки якої зовсім не були відомі на Україні. Це відкриття, яке швидко переступило межі Радянського Союзу, внесло багато нового в розуміння історичного процесу в найдавніші часи, складання фізичного типу людини. Стало можливим, наприклад, говорити про час виникнення анімістичних уявлень і пов'язаних з ними абстрактних форм релігійного мислення, обрядності та інших надбудовних явищ. Була реконструйована кисть неандертальця, яка мала укорочені пропорції. Важливість цього спостереження очевидна в світлі філогенетичних проблем, досліджень ролі праці в процесі перетворення мавпи в людину. Матеріали з Кіік-Коба висвітлюють також питання еволюції господарських форм та крем'яного інвентаря в ранньому палеоліті, дають характеристику фізико-географічних умов часу, який передував великому оледенінню, та ін. Пізніше ранньопалеолітичні місцезнаходження були виявлені на Житомирщині та поблизу Кам'янця-Подільського.

Середній палеоліт на території України відомий тепер з численних печерних поселень в Криму (Чокурчинський та Вовчий гроти, грот Шайтан-Коба, нависи Старосілля, Кобазі та ін.), в Подніпров'ї (Кодак, Орел,

Василівка та ін.), в східній частині УРСР (Антонівка, Деркул), в Подністров'ї (Молодове V та ін.).

Широке вивчення пам'яток раннього і середнього палеоліту дозволило висвітлити життя та побут найдавнішого населення України. Була висунута і обґрунтована гіпотеза про первинне заселення Східної Європи в добу, що відповідає періоду ашель-мустье. Заселення цієї території було обумовлене відносним перенаселенням найдавніших центрів життя людини і різкою зміною кліматичного режиму, викликаною наступом льодовикового періоду.

Згідно з висловленою гіпотезою, заселення Східної Європи, з одного боку, відбувалося із суміжного з півднем Європейської частини СРСР кавказького ареалу розселення ранньопалеолітичної людини. З другого боку, можлива інфільтрація населення із заходу — по південних областях, прилеглих до Причорномор'я, і через Карпати. Межею найбільшої заселеності південної половини Європейської частини СРСР в мустьєрський час був південний край Дніпровського та Донського льодовиків.

Важливого значення набуває і нове висвітлення проблеми заселення Східної Європи з точки зору оцінки етнографічного змісту культур. Застосування нової методики вивчення техніки виготовлення крем'яних знарядь та їх типології, розробленої Ф. Бордом, з деякими корективами щодо матеріалів із східноєвропейських ранньопалеолітичних стійбищ, дозволило простежити риси відмінностей в, здавалось би, одночасних комплексах. Тепер мустьєрські пам'ятки в Східній Європі вже не виступають як однакові комплекси крем'яного інвентаря, а за істотними ознаками в обробці кременя розрізняються по ареалах, що відбивають властиві їм етнографічні традиції. Ранньопалеолітичні пам'ятки України характеризуються деякою мозаїчністю культур Східної Європи. Важливі результати одержано і у вивченні рівня розвитку культур раннього палеоліту. Поряд з накопиченням відомостей про стан господарства у найдавнішого населення України, приблизним визначенням розмірів мисливських угідь у нього, що проливає світло на економіку та соціальну організацію суспільства, стало можливим дослідити мустьєрські житла. Залишки округлого житла, побудованого на каркасі з великих кісток тварин, знайдені на поселенні Молодове V Кельменецького району Чернівецької області. Вважають, що це житло було розділене на дві половини, можливо, чоловічу і жіночу. Житло в Молодове V — це, ймовірно, найдавніше штучне житло, споруджене в СРСР, яке стало прототипом жител пізнього палеоліту на Сході Європи. Відкриття мустьєрського житла і спостереження, зроблені при вивченні його планування, розміщення археологічних знахідок тощо, виходять за межі локальної події і набувають глибокого наукового значення.

Перехід від раннього палеоліту до пізнього довгий час залишався загадковим. Загальне положення про те, що зміна господарських та суспільних форм на рубежі цих епох є наслідком зміни кліматичних умов теплового вологого клімату льодовиковим періодом, залишається непохитним і тепер. Набула визнання і гіпотеза про те, що ця трансформація є результатом ендеогамних заборон та поширення екзогамії в родових суспільствах. Конкретних же матеріалів, які б давали уявлення про форми переходу від раннього палеоліту до пізнього, не було. Перші такі матеріали були здобуті розкопками нижнього шару в навісі Сюрень I в Криму. У 1957 р. в околицях м. Радомишля Житомирської області було відкрито поселення, яке відразу ж привернуло до себе увагу дослідників. Тут були знайдені горби, всередині яких виявлено залишки округлих жител, збудованих, подібно молодоському, на каркасі з жердин і великих кісток тварин (мамонт та ін.). Серед значної кількості крем'яного інвентаря, який був дуже різноманітним і, на відміну від ранньопалеолітичного, добре диференціювався за функціями, трапилися зна-

ряддя з яскраво виявленими ранньопалеолітичними рисами. До них належать гостроконечники та скребла. Подібне поєднання мустьєрських рис з пізньопалеолітичними широко відзначалося для пізньомустьєрських пам'яток Криму, Руської рівнини, Кавказу. Але таке чітке зберігання мустьєрських форм в пізньопалеолітичному комплексі — явище поки що виняткове. Крім Радомишля та Сюрені I, пізньопалеолітичний крем'яний інвентар разом з мустьєрським зустрінуто і на стоянках в районі Кременця Тернопільської області. Таким чином, стає очевидним, що лінія розвитку культури пізнього палеоліту в Східній Європі сягає своїми коренями в ранньопалеолітичний час і наслідує, крім певних традицій у виготовленні знарядь праці, техніку та прийоми домобудівництва.

Культура доби пізнього палеоліту дуже широко і детально вивчена на території України. Саме тут зосереджено найбільше пам'яток, які являють окремі фази історії людства в пізньопалеолітичний час. Кількість середньо- та пізньопалеолітичних пам'яток, відкритих та вивчених на Україні за радянський час, не йде ні в яке порівняння з тими відомостями, які мала у своєму розпорядженні дореволюційна археологія. Тепер вже відомі сотні пізньопалеолітичних пам'яток в басейнах Дніпра, Десни, Південного Бугу, Дністра, в Криму. Пізньопалеолітичні пам'ятки виявлено і на сході України — в басейні Сіверського Дінця та в Приазов'ї. Внаслідок широкого вивчення пізньопалеолітичних пам'яток в УРСР було одержано цілий ряд нових відомостей про матеріальне виробництво і духовну культуру людини того часу. На великих площах досліджувалися такі видатні пам'ятки, як Гінці, Пушкарі, Мізин, Молодове I, V, Сюрень I, та ін. Велику увагу було звернуто на розроблення хронологізації пам'яток пізнього палеоліту України в співвідношенні з палеолітичними пам'ятками суміжних територій, і в першу чергу Руської рівнини, Закарпаття та Західної Європи. Розташування пізньопалеолітичних пам'яток України між двома найважливішими зонами розселення людини в Європі — південною, яка прилягала до теплих морів, і північною, яка стикалася з прильодовиковою, робить це завдання дуже складним. Вже перші спроби встановити хронологічні співвідношення українського палеоліту з палеолітичними пам'ятками суміжних країн значно похитнули універсальність схеми Габрієля де Мортіль'є. Тепер стає очевидною можливість виділення локальних пізньопалеолітичних культур, навіть в межах території України.

Одне з давніх прагнень М. Я. Рудинського — виділити палеоліт в південній степовій зоні в особливий локальний варіант — знайшло своє повне обґрунтування в недавніх дослідженнях в степах Північного Причорномор'я та Приазов'я. Вимальовуються ареали та культурно-історичні своєрідності радомишльської культури на Житомирщині, яка має аналогії в пам'ятках більш західного кола, молодовської культури в Середньому Подністров'ї, ліпської культури на Ровенщині, мізинської — на півночі нашої республіки. Важливі дані по синхронізації пізньопалеолітичних культур одержані при вивченні опорних культурно-стратиграфічних розрізів, особливо чітко виражених на пам'ятках Подністров'я та Криму.

Археологами зроблено чимало у створенні періодизації українського палеоліту, проте визначення його місця в загальноєвропейській схемі розвитку палеоліту поки що залишається завданням, в якому вирішені лише окремі питання.

В останній час починає набувати значення палеоекономічний напрям в археології. Щодо палеоліту, то це виявляється в пошуках основних складових, які визначали економіку мисливського господарства. Для характеристики економічного устрою суспільства в палеолітичну добу не досить знати природне середовище того часу, об'єкти полювання, рівень технічної оснащеності, знаряддя праці, прийоми здобичі дичини.

Необхідно також дослідити житла і поселення, їх розміри і планування, провести демографічні підрахунки, визначити розміри споживання тваринної їжі, що забезпечували життєстійкість суспільства, обсяг природних ресурсів тощо.

На прикладі Криму можна пояснити невідповідність співвідношення мустьєрських і пізньопалеолітичних пам'яток, яке знаходить вираз в пропорції 4 до 1. Здається цілком імовірним бачити в такому співвідношенні наслідки мінливості природної обстановки, що наступила з початком льодовикового періоду. У відносно теплий мустьєрський час полювання на тварин доповнювалося збиральництвом. Населення густо заселяло передгір'я Криму. В суворий льодовиковий період збиральництво різко скоротилося, зросла роль мисливства. Це привело до розширення мисливських угідь і, отже, до збільшення площі на одиницю населення, тобто площі, здатної при зберіганні рівня відтворення дичини прогодувати певний мисливський колектив. Далше вивчення середньо- і пізньопалеолітичних пам'яток дозволить встановити, чи є цей процес закономірним, чи він має локальне значення. Поки що можна сказати, що в середньо- і пізньопалеолітичний час широко практикувалися облавні методи полювання, які забезпечували м'ясною їжею великі колективи. Полювали на мамонта, європейського осла, сайгу, зубра та інших тварин. Кістки мамонта у великій кількості представлені на всіх рівнинних пізньопалеолітичних стоянках України, залишки осла та сайги в масовій кількості насичують мустьєрські шари стоянок Криму. В Донбасі поблизу пізньопалеолітичної стоянки біля м. Амвросіївки виявлені залишки стада зубрів, яке налічувало майже тисячу особин.

Важливою проблемою, над розробленням якої багато попрацювали археологи-палеолітознавці, є вивчення жител і поселень пізнього палеоліту. Багаторічні розкопки поселень методом розкриття широких площ дали можливість виявити залишки жител і визначити планування поселень. Округли в плані житла будувалися на дерев'яному та кістяному каркасі у вигляді чума або куреня. Вони реконструйовані на підставі залишків жител, відкритих у Мізині, Добранічівці, Гінцях, Межиричі (розкопки 1966 р.) та в інших пунктах, виявлених за межами України. Не викликає сумніву, що на палеолітичних поселеннях, як і у сучасних північних народів, крім зимових добре утеплених жител, обов'язково були і літні житла. На Мізинській стоянці на Десні, що розкопана майже повністю, досить точно встановлена наявність щонайменше п'яти зимових та восьми літніх жител. Переважання числа літніх жител над зимовими можна пояснити розселенням в літніх спорудах сімей, які групувалися в зимовий час в більш утеплених житлах. Спираючись на етнографічні паралелі, виявилось можливим визначити приблизну кількість мешканців такого поселення та обсяг споживання м'яса, необхідний для підтримки життєдіяльності колективу. Ці дані мають бути головними складовими при визначенні економічної ємкості пізньопалеолітичного господарства. Досить перспективними, за даними дослідження жител і поселень, стають питання про соціальний устрій пізньопалеолітичних суспільств. Можна вважати, наприклад, що кількість вогнищ в житлі відповідає кількості сімей, які там жили. Отже, цілком імовірно, що при колективних методах полювання, особливо на велику дичину, розподіл продуктів полювання йшов по сім'ях. Вимальовуються риси родової організації палеолітичного поселення, що ґрунтувалася на дуальній основі та екзогамних принципах. Виявлення таких соціальних рис дає можливість в поєднанні з етнографічними даними вести археологічні пошуки на певних територіях, з врахуванням розмірів мисливських угідь для кожного мисливського роду. Все це, скоріше, є заявкою на майбутні дослідження, але важливо, що початок їм вже покладений.

В процесі розкопок палеолітичних пам'яток на Україні одержано величезний матеріал, який висвітлює культуру, побут, художній смак



стародавньої людини. Цей матеріал відкриває шляхи для вирішення загальних питань історії палеолітичної людини. На Мізинському поселенні, відомому ще з дореволюційних років своїми шедеврами палеолітичного мистецтва, в останні роки знайдено нові зразки об'ємної скульптури та гравюри по кістці. Проте найцікавішими знахідками залишаються лопатка та дві щелепи мамонта, на яких зберігся розпис. На цих кістках червоною фарбою (вохрою) зображені ритмічно нанесені зигзагоподібні фігури, імовірно магічного значення. В тлумаченні джерел геометричного орнаменту, особливо наочно представленого в чудовій меандровій композиції відомого мізинського браслета, відіграли своє значення нові спостереження. Можна вважати доведеним, що в основі геометричного візерунку меандра та його дериватів лежить природний рисунок дентина бивня мамонта, легко помітного навіть неозброєним оком при деякому шліфуванні зрізів зуба. Прийоми шліфування кістки були добре відомі в пізньому палеоліті. Таким чином, в основі геометричного візерунку мізинської та подібній їй орнаментики палеоліту лежить цілком реалістична основа — природна побудова пластинок дентина.

Предмети мистецтва з кістки були знайдені і на дністровських пізньопалеолітичних поселеннях. Це — кістяні дудки, зроблені з трубчастих кісток тварин, так звані «жезли начальників». Один з них прикрашений схематичним горельєфом фігури людини. До речі, «жезли начальників», або, як їх іноді називають, випрямителі, мають аналогії в пізньому палеоліті Західної Європи.

На пізньопалеолітичних поселеннях України звичайно знаходять морські черепашки, які правили за прикраси. Частина з них буває пофарбована в червоний колір. Черепашки дозволяють встановити наявність зв'язків між населенням центральних і північних областей України та Азово-Чорноморським узбережжям, а, можливо, навіть Середземномор'ям. Знахідки черепашок, таким чином, істотно доповнюють висновки палеонтологів та археологів про розмах міграцій і обмінних взаємовідносин палеолітичної людини, яка жила на Україні. А втім, в останній час небезпідставно укріпили свої позиції прибічники поглядів про зв'язки пізнього палеоліту України не тільки із Заходом, а й з Переднім Сходом через Кавказ<sup>1</sup>.

Перехідний період від палеоліту до неоліту — мезоліт — ще до останнього часу залишався досить слабо вивченим, за винятком, можливо, Криму. В той же час з мезолітом пов'язують виключно важливі зміни в економіці та побуті людських суспільств. Саме в цей період починається приручення тварин та вирощування рослин, з'являються лук з стрілами, виникають перші навички у виготовленні керамічного посуду. Тепер відома велика кількість мезолітичних поселень на півдні України в межах значної частини Правобережжя, на Сіверському Дінці. Мезолітичні стоянки в скелястих сховищах Криму — Шан-Коба, Фатьма-Коба, Заміль-Коба, Таш-Аір, Альминська — розкопані майже цілком. Поселення Гиржево, Гребеники та інші, виявлені в останні роки в степовій північно-причорноморській смузі, вивчені досить детально. Менш відомо про поселення мезолітичного часу в Подніпров'ї, а також в Побужжі та в Середньому і Верхньому Подністров'ї. Вивчення мезолітичних пам'яток України дало можливість встановити локальні особливості двох найзначніших ареалів. Один, південний ареал займає Північне Причорномор'я разом з Кримом і, очевидно, простягається на захід до

<sup>1</sup> Високому положенню палеолітознавства на Україні археологія зобов'язана колективу відомих палеолітознавців: П. П. Єфіменку, Г. А. Бонч-Осмоловському, М. Л. Ернсту, М. Я. Рудинському, О. М. Бадеру, М. В. Воеводському, П. Й. Борисковському, І. Ф. Левницькому, І. І. Підоплічку, О. П. Чернишу, І. Г. Шовкоплясу, О. О. Формозову, О. О. Векіловій, В. М. Гладиліну, Ю. Г. Колосову, О. В. Бодяньському, В. О. Місяцю, В. І. Красковському та ін.

південної течії Дністра, переходячи в Румунію. Східні межі цього ареалу сягають кудись в степи Приазов'я. Другий ареал зв'язаний з лісостеповою і лісовою частинами України, з районами порожистої частини Дніпра та дюнами Сіверського Дінця. Він межує з своєрідними мезолітичними пам'ятками Білорусії, що зберегли свої свідерські традиції, які просочилися, правда, далеко на південь, аж до Криму. Археологічні факти дозволяють твердити, що південні і північні мезолітичні племена розвивалися нерівномірно. На півдні України, в умовах стисненого гірського ландшафту Криму, в зв'язку із зростанням населення зменшуються мисливські можливості. Намагання зберегти за мисливством колишнє провідне становище в економіці примушує людей удосконалювати мисливське озброєння. Це внаслідок хижацького винищення дичини приводить до ще більшого скорочення мисливських запасів. Такий суперечливий процес привів до своєрідної кризи мисливського господарства. На археологічному матеріалі добре простежується посилення в цей час ролі збиральництва. Проте і ця допоміжна господарська галузь не покриває потреб в їжі. Тисячолітні спостереження над тваринами, постійне спілкування з ними через полювання в решті решт приводять стародавню людину до початкових форм скотарства з метою одержання м'ясного запасу. В Криму в мезолітичний час відомі приручені собака і, можливо, свиня. Цей же кризисний процес приводить до переселення з Криму частини населення, яке перемістилося в степову причорноморську зону і залишило пам'ятки типу Гребеники.

На Лівобережній Україні, в басейні Сіверського Дінця та в північних областях УРСР в мезолітичну добу процес розвитку господарства йшов іншим шляхом — від мисливства до рибальства. Причини зміни господарських форм були ті ж самі — недостатня продуктивність мисливства у зв'язку із зростанням населення. На Правобережній Україні, особливо в її західних областях, мисливство зберігало своє значення значно довше, оскільки велика кількість тварин залишається тут навіть до епохи середньовіччя.

Характер виробничої діяльності накладав свій відбиток на соціальну структуру суспільства. Південні племена мезолітичного часу склалися з невеликих родових груп, які були постійно зайняті розшуком дичини і у зв'язку з цим вели дуже рухливий спосіб життя. Племінні та родові зв'язки у таких груп були не дуже міцні і проявлялися в основному у влаштуванні колективних свят, облавних полювань тощо. Про невелику чисельність цих груп свідчать різноманітні археологічні дані: незначні за розміром стоянки, слабка насиченість і незначна потужність культурного шару, а також самотність поховань.

Зовсім інше спостерігається в Подніпров'ї. Тут поки що не виявлено поселень мезолітичних племен, проте їх могильники свідчать про міцні родові зв'язки. Масовість поховань в могильниках вказує на ув'язнення, пов'язані з ідеєю родової єдності, однокровності походження, родової спільності, на намагання зберегти цю єдність і в загробному світі. Такі родові некрополі могли належати тісно спаяним родовим колективам, що жили осіло і вели спільне господарство. Тепер відомо ряд поховань, які відносяться до мезоліту: в Криму самотнє поховання жінки в навісі Фатьма-Коба та парне в Мурзак-Коба, в Подніпров'ї в районі Дніпропетровська біля м. Василівки два могильники з масовими похованнями. Серед них трапилися поховані, що загинули внаслідок воєнних сутичок. В кістках таких поховань виявлено наконечники стріл з крем'яними вкладишами. Всі три мезолітичних могильники (Василівка I, III, Волоський) дали антропологам неоціненний матеріал. Наприклад, мурзак-кобинські кістяки належать до кроманьйонського типу, який можна зблизити з такими формами, як Оберкассель або Шансел'яд. Це важливо не лише з філогенетичної точки зору, а й з культурно-історич-

ної як факт, що суперечить ототожненню рівня розвитку культури з расовим типом.

Один з Василівських могильників містив кістяки з невідомим у Європі расовим типом, який, на думку деяких антропологів, зустрічається поки що тільки в Східній Африці.

Цікава одна деталь, помічена на жіночому кістяку в Фатьма-Коба. Як встановлено анатомічними та рентгенологічними дослідженнями, нігтьові фаланги на обох кистях у жінки були ампутовані в дитячому віці. Етнографія знає багато прикладів обрядових ампутацій пальців. Їх побутування у палеолітичного населення припускалося по зображенню кистей на стінах печер Франції та Іспанії (Гаргас, Кібрере, Берніфаль, Труа-Фрі, Портель, Біссак, Альтаміра, Каstellо та ін.). Факт ампутації фаланг у кістяка з Фатьма-Коба є конкретним підтвердженням здогадок про те, що цей обряд бере початок в кам'яному віці.

Головною ж рисою мезолітичної доби є початок переходу від привласнюючих форм господарства до відтворюючих<sup>2</sup>.

Неолітична доба на Україні стала відома тільки завдяки дослідженням за радянський час. Широкі розкопки, проведені тут в різних місцях, дали цінні матеріали для її характеристики. Але поки що залишається не досить з'ясованим питання про те, чи передував складанню власне неолітичних культур якийсь відрізок часу, коли вже стали поширюватися навички розведення свійських тварин, а, можливо, і рослинництво, але не було ще відомо керамічне виробництво (докерамічний неоліт). Деякі вказівки на існування докерамічного періоду в неоліті дають матеріали розкопок стоянки Кам'яна Могила на Мелітопольщині. Проте ще немає даних, щоб з певністю говорити про існування докерамічного неоліту в південній частині України, як це достовірно встановлено для Близького та Середнього Сходу.

Власно неолітичні пам'ятки дуже поширені. Вони характеризують окремі етапи розвитку неолітичної культури та етногеографічної зони або культурно-історичні області. Найвідомішими неолітичними культурами на Україні є дніпро-донецька, південнобузька, лінійно-стрічкової кераміки, ямково-гребінчастої кераміки, неолітичні пам'ятки Криму та ін.

Вивчення неолітичних поселень на Україні свідчить про дуже істотні зрушення, які відбулися в порівнянні з мезолітичним часом. Швидко освоюються нові форми господарства — скотарство, землеробство та рибальство. Як і скрізь в Європі, тут в неолітичну добу з'являються і удосконалюються нові технічні прийоми обробки каменю і нові типи знарядь (сокира).

На Україні тепер відомо близько 200 неолітичних поселень в басейнах Сіверського Дінця, Дніпра, Південного Бугу, Дністра та в північній частині. Найвідомішими з них є пам'ятки Середнього Подніпров'я: ранньонеолітичні — о. Сурський I, Ігрень V, Шулаїв I, II; середнього і розвинутого неоліту — Сурська група (II, III, IV), дніпро-донецька культура (Бузьки, Собачки, Середній Стіг I). До пам'яток південнобузького неоліту входять Базьків острів I, II, Саврань, Миколина Брояка, Мельнична Круча, Сороки та ін. В останній час неоліт Південного Бугу вдалося розділити на ряд ступенів, використовуючи для цього стратиграфічні та типологічні спостереження (скібінецька, соколицька, печерська, самчинська, савранська фази). Для всіх цих фаз характерним є землеробство як основа господарства, розведення великої та дрібної рогатої худоби, свиней, а також рибальство; значною була і роль мисливства. Для середньодніпровського неоліту характерні осілі поселення прибережних ріболовів, яким було також відомо землеробство і розве-

<sup>2</sup> Крім вже названих дослідників палеоліту, які брали участь також в розробці мезолітичних проблем, серйозний внесок у вивчення мезоліту зробили: М. В. Сібільов, О. С. Мойсеев, Д. Я. Телегін, А. Д. Столяр, В. Н. Станко.

дення свійської худоби. В останнє десятиріччя почалося інтенсивне вивчення дніпро-донецької культури. Вже можна визначити її ареал — від степової частини Криму на півдні до басейну Сіверського Дінця на сході і Дніпра на заході. Північна межа цієї культури сягає в Полісся та райони Південної Білорусії. Намічаються відмінності в культурі північних та південних регіонів.

Проте не всі ще елементи неолітичних культур можуть бути висвітлені з достатньою повнотою. Внаслідок несприятливих умов залягання недостатньо досліджено планування поселень та влаштування жител. Невідомі ще й поховання носіїв південнобузької культури. Зате дніпро-донецька культура, як вважає Д. Я. Телегін, представлена майже 20 некрополями, в яких виявлено понад 700 поховань. Широко відомі некрополі Маріупольський, Волоський, Вільнянський, Лисогорський, Вовнизький, Долинський на півночі Криму та ін. Всі вони мало відрізняються за умовами поховання та супроводжуваним інвентарем. Звичайно ці могильники були колективними усипальницями, в яких витягнуті поховання сильно посипані вохрою. Поховальний інвентар був досить бідним і складався з поодиноких крем'яних знарядь (ножі та трапецієвидні виробу), різних пластинок з іклів кабана, зубів тварин та риб. Аналіз умов залягання дає можливість хронологічно розподілити поховальні комплекси в межах трьох етапів — від V до III тисячоліття до н. е., синхронізувати їх з докукутенським періодом — розвинутим трипіллям і з середньостогівською культурою. Очевидно, дніпро-донецька культура знаходить свої хронологічні відповідності в тисополгарській та бодрогкерастурській культурах Трансильванії та Угорщини.

Могильники дніпро-донецької культури дають можливість судити не тільки про поховальний культ. Вони свідчать про міцніючі родові зв'язки, розміри общин, художні смаки, озброєння, виділення вождів з загальної маси населення, яке ще жило в умовах первіснообщинного ладу. Могильники дніпро-донецької культури дозволили охарактеризувати також антропологічний тип. Це — європеоїди, носії загалом сучасних рис. Приналежність їх до північного «європейсько-сибірського поясу» розвинутих культур для деяких дослідників є очевидною. Разом з тим в дніпро-донецькій культурі, як і в неолітичній південнобузькій, простежуються місцеві мезолітичні риси, наприклад у виготовленні трапецієвидних мікролітів-вкладишів. Проте ці елементи виступають тут у більш ослабленому вигляді.

Можна вважати імовірним, що в складанні дніпро-донецької культури брали участь неолітичні племена Північно-Західної Європи, в основному прибалтійського ареалу.

Однією з найпоширеніших неолітичних культур в Європі є культура лінійно-стрічкової кераміки. Відома вона також в західних областях УРСР і представлена тут 16 місцезнаходженнями. Дослідження пам'яток культури лінійно-стрічкової кераміки стало планомірним лише в останні роки, в зв'язку з виявленням науково-рентабельних пам'яток (Незвисько, Звенячин, Торське, Флорешти). В результаті розкопок вдалося визначити основні риси культури лінійно-стрічкової кераміки — форми домобудівництва (напівземлянки і, можливо, наземні споруди), типи господарського і побутового інвентаря та деякі елементи вотивних уявлень та релігійної обрядності носіїв цієї культури. Виявилось можливим, разом з тим, встановити риси спадковості елементів культури: в техніці обробки кременю — з мезолітом, а в способах обробки каменю, виготовленні кераміки та її орнаментатії — з пам'ятками Центральної, Середньої та Західної Європи. Чимало дослідників припускають наявність зв'язку між культурою пізньої фази лінійно-стрічкової кераміки і раннім трипіллям. Інші заперечують ці зв'язки і ставлять пам'ятки пізніх етапів лінійно-стрічкової культури на більш низьку хронологічну ступінь, ніж трипілля. Для вирішення цього питання необхідно уточни-

ти стратиграфічні дані на багат шарових пам'ятках та виявити хронологічно чисті одночасні комплекси.

В останні роки посилилася увага до пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою (Скуносове та ін.). Пробудження інтересу до подібних пам'яток, які трапляються переважно в північній частині України, зумовлено проблемою складання культур ямково-гребінчастої кераміки в північній половині Європейської частини СРСР і питаннями, пов'язаними з розселенням фінно-угорських племен на цій території.

Пам'яток образотворчого мистецтва в неолітичних культурах України відомо дуже небагато. В основному це дрібні вироби або оригінальні орнаментальні сюжети на кераміці. Тим цікавішим є виділення найдавніших композицій на пісковикових плитах знаменитої Кам'яної Могили поблизу Мелітополя. Ця унікальна пам'ятка містить петрогліфи різних епох, в тому числі і неолітичної. Не всі зображення легко читаються і датуються за сюжетними ознаками і способом нанесення їх на камінь. У всякому разі, є підстави припускати, що найбільш архаїчні, дуже стилізовані зображення тварин та деякі геометричні сюжети можуть бути віднесені до пізньонеолітичної доби.

Археологічні джерела свідчать про те, що в добу неоліту етнографічна карта України відрізнялася строкатістю; об'єднання людей мали деякі відмінності в господарській діяльності і матеріальній культурі. На півдні України в цю добу основну роль в економіці продовжують відігравати мисливство та збиральництво, хоч скотарство, і в першу чергу розведення свиней, вже починає завойовувати своє постійне місце.

В Подніпр'ї, на сході та півночі України великого розвитку набуло рибальство, яке на довгий час стало чи не основним джерелом існування, хоч і тут розведення тварин було вже відоме. На Правобережжі України також широко застосовувалось рибальство, але розвиток скотарства і землеробства тут йшов швидше, за винятком, можливо, зони Прикарпаття, де мисливство ще довго залишалося провідною галуззю виробництва<sup>3</sup>.

У V—IV тисячолітті до н. е. на Середньому та Близькому Сході землеробсько-скотарські племена освоюють металургію міді. Незабаром мідь з'являється в Центральній та Південно-Східній Європі. Цей час співпадає з формуванням на Правобережжі України трипільських племен, історія яких вивчається археологами протягом кількох десятиріч. Багато праці та дослідницької кмітливості вкладено у вивчення ранніх землеробсько-скотарських племен на Україні. І якими б наївними не здавалися тепер деякі наукові положення дореволюційних вчених, вони все ж становлять ту основу, на якій зростали і формувалися погляди радянських археологів. Хоча тепер ряд гіпотез Хвойки, наприклад про послідовність фаз розвитку трипілья, являють тільки історичний інтерес, проте він перший заклав основи проблеми періодизації трипільської культури. В. В. Хвойка перший визначив планування жител на поселеннях по колу або концентричними колами, намагався простежити залягання культурних залишків на площадках в плані та у взаємозв'язку, встановив пункти польових досліджень, зробив їх своєрідними культурно-історичними реперами. Нарешті, він сміливо намагався підійти до проблеми генезису слов'ян, залучаючи для цього трипільські пам'ятки. Саме ця його думка відіграла значну роль у сучасних етногенетичних побудовах. Не меншою є заслуга Е. Р. Штерна, який залучив трипільську культуру до світових історичних подій. Нехай ідеї Е. Р. Штерна про міграції домікенських трипільських племен з Південної Росії на Балкани не витримали іспиту часом, але і тепер нерідко ми виходимо

<sup>3</sup> У здійсненні різнобічної програми дослідження неолітичних пам'яток та їх історичної інтерпретації велику роль відіграли праці М. О. Макаренка, А. В. Добровольського, М. Я. Рудинського, І. Ф. Левицького, В. М. Даниленка, Д. Я. Телегіна, Т. С. Пассек, Є. Ю. Кричевського та ін.

на прокладені ним стежки в розшуках джерел трипілья, йдучи в зворотному напрямку — від Східного Середземномор'я.

Тепер відомо багато сотень трипільських поселень, деякі з них розкопані майже цілком (Лука Врублівецька, Ленківці, Коломийщина II, Гребені, Троян та ін.). Завдяки масовому вивченню трипільських поселень радянським дослідникам вдалося висвітлити багато рис історії трипільської культури. Перш за все, досить точно визначені межі розселення трипільських племен на різних етапах їх розвитку. Це могло бути зроблено не тільки в результаті широких польових досліджень, а й внаслідок встановлення основ періодизації і хронологізації пам'яток трипілья. Складання основ хронологізації привело до виявлення етнографічних рис у окремих племінних утворень, що населяли різні частини Правобережної України.

Вивчення поселень трипільського типу дозволило охарактеризувати господарство трипільців та окремі його галузі — скотарство, землеробство, мисливство, рибальство, збиральництво. Дослідникам вдалося визначити рівень розвитку кожної з названих галузей господарства по окремих етапах і зонах поширення трипільської культури. Змістовними виявилися також дані, одержані в результаті вивчення знарядь праці, а в зв'язку з цим і способів добування засобів існування. Історія господарства трипільського суспільства набула конкретних форм і насичена виразними фактами.

Дуже істотний вклад зробили археологи у вивчення топографії поселень. Пролито світло на питання еволюції планування поселень від раннього до пізнього трипілья — від рядового розташування до розміщення будинків по колу або концентричних колах. Зібрані дуже важливі дані по дослідженню будівельної техніки, внутрішньому плануванню жител та господарських споруд, оздобленню будинків. Тепер прояснюються деякі деталі архітектури, влаштування та призначення окремих частин житлових споруд. Дуже цінним є те, що дослідження поселень та жител велось в нерозривному зв'язку з вивченням господарства та соціального устрою трипільського суспільства. Все це збагатило висновки.

Позитивні результати одержані при застосуванні палеоекономічного методу дослідження трипільських пам'яток в класичній області їх поширення — в Середньому Придніпров'ї, між с. Трипільям і м. Ржищевом. Встановлено кількість поселень розвинутого трипілья в названому регіоні та відносну сталість кількості будинків в кожному поселенні при стабільності колового планування таких поселень. Підраховано можливу кількість сімей, які населяли кожний будинок (поселення Гребені), кількість мешканців в будинку, на поселенні, в регіоні. Встановлено з допомогою етнографічних даних норми споживання м'яса та рослинних продуктів в кожній сім'ї, на поселенні, в регіоні, які забезпечували життєдіяльність суспільства. На підставі цього підраховано кількість оброблюваної землі і кількість худоби, необхідної для проведення сільськогосподарських робіт на поселенні та для забою. Виявилось, що тут гармонійно поєднувалось скотарство та польове орне землеробство, що ґрунтувалось на перелоговій, імовірно двопільній системі. Разом з тим, палеоекономічний аналіз господарства допоміг розкрити і деякі істотні риси соціального устрою трипільського суспільства. Кожне трипільське поселення належало роду. Рід об'єднував великі сім'ї, які склалися з парних сімей, що жили під одним дахом. Патріархальна родова община керувалася звичаєвим правом, яке регулювалося законами патронімії.

Багато зроблено у вивченні надбудовних явищ. Для пам'яток трипілья, як відомо, досить характерними є знахідки жертovníків, амулетів та скульптурних зображень людей і тварин. В останні роки ці джерела поповнилися ритуальними похованнями в житлах, а для пізнього

етапу трипілья — могильниками. Вивчення цих матеріалів дало можливість проникнути в галузь релігійних уявлень, в конкретні і абстрактні форми мислення ранніх землеробсько-скотарських племен, виявити елементи взаємозв'язку між реалістичними та фантастичними уявленнями в їх світогляді, встановити спільність цих уявлень в межах надзвичайно широкого ареалу (включаючи Південну Європу та стародавній Схід). В ряді випадків відтворено зміст культів та обрядності, навіть встановлено календарність часу їх виконання.

Багато зроблено і в розробці питань, пов'язаних з вивченням окремих елементів трипільської культури, — прийомів обробки каменю, кістки та металу. Вивчено численні комплекси керамічних виробів, функції окремих керамічних форм та їх значення для хронологізації пам'яток трипілья. Значних успіхів досягнуто у вивченні орнаментациі як елемента художнього відчуття, так і її семантики. Цікавими є результати вивчення прикрас, зокрема їх релігійно-магічного змісту.

Незважаючи на очевидну дискусійність деяких положень, одержано важливі дані щодо характеристики соціальної будови трипільського суспільства. Дослідники не прийшли ще до одностайної думки з приводу, скажімо, часу виникнення у трипільському суспільстві патріархальних відносин у вигляді вже готового інституту первіснообщинних відносин. Проте теоретичні міркування і окремі викладки з цього питання заслуговують на серйозну увагу. Отже, вивчення трипільської культури пішло далеко вперед в порівнянні з дореволюційним часом.

Проте і на сьогодні залишилося ще чимало проблем в галузі трипілья, які вимагають дослідження. Однією з них є проблема походження трипільської культури. Вже давно, відразу ж після розкопок в Кукутенах та Извоарі, визначилася послідовність розвитку трипільської культури по окремих фазах. Нещодавно у відповідності з останніми відкриттями у нас та в Румунії були внесені деякі доповнення та поправки в загальну схему хронологізації трипілья. Але джерела формування трипільської культури поки що неясні, хоч підоснова її найраніших пам'яток в окремих випадках простежується досить чітко. Останнім часом в Побужжі виявлено неолітичні пам'ятки, хронологічна межа яких проходить трохи нижче ранньотрипільської. Тут нібито простежується і стратиграфічна послідовність залягання пам'яток обох культур. В той же час довести їх генетичну спадковість ще не вдається у зв'язку з різними джерелами походження. Проте тепер вже немає суперечок, що трипілья в його деяких рисах культури сягає своїми коренями в Східне Середземномор'я і становить дуже своєрідний історичний шар, який відклався на місцеву, далеко неоднакову неолітичну культуру Південно-Східної Європи. Дуже важливого значення набувають дослідження дотрипільського неоліту як в суміжних з нашою територією східних областях Румунії, так і в Олтенії. Румунським археологам також вдалося виявити групи неолітичних пам'яток, які репрезентують окремі фази неоліту, частково співзвучні з угорськими пам'ятками, що хронологічно передують трипільським пам'яткам (Балтіяну, Криш, Фієра, Вербичоара I, Селкуца I, Коцефені).

Таким чином, проблема походження трипільської культури починає вимальовуватися тільки завдяки спільним зусиллям радянських та румунських дослідників. З'явилися лише перші паростки, які дозволяють сподіватися на можливо швидке вирішення проблеми формування трипілья в її складних аспектах взаємодії місцевих та прийшлих племен, що відбувалася на різних територіях неоднаково.

Інша проблема пов'язана з вивченням тих культур, які розвивалися у взаємодії з культурами типу трипілья. Нещодавно одеськими археологами відкрито на Нижньому Дунаї ряд поселень типу гумельниці в Румунії (Болград, Озерне, Вулканешти та ін.). Деякі з них виявилися двошаровими. Вивчення цих поселень, здійснене спочатку Інститутом

археології АН СРСР, дозволило вперше висвітлити деякі риси матеріальної культури перших поселенців, носіїв культури гумельниці на території СРСР. Доведено приналежність пам'яток типу гумельниці на Нижньому Подунав'ї до фази Алдень II, встановленої Є. Комша для таких самих пам'яток в пониззі Дунаю на території Румунії. Визначено також межу розселення гумельницьких племен, їх сусідство з ранньотрипільськими племенами. Роботи по вивченню пам'яток типу гумельниці, розчленованих тепер на два ступені — Болградський I та Болградський II, тільки починаються. У світлі останніх досліджень пам'яток алдень-болградського типу, в яких брав участь Інститут археології АН УРСР, а також вивчення пам'яток типу гумельниці за рубезжем, особливо в Румунії та Болгарії (Караново), можна говорити про велику роль культури гумельниці в складанні стародавніх землеробсько-скотарських цивілізацій на південному сході Європи, в тому числі і трипілья. Гумельницькі племена, що заселяли Північно-Західне Причорномор'я та пониззя Дунаю, були тими аборигенами, через які йшли прогресивні впливи з Східного Середземномор'я та Балкан. Невипадковим є також те, що культура гумельниці типу Болград I та II в багатьох виявах тождя з ранньо- та середньотрипільськими культурами, натякаючи навіть на синкретичність культур болградських та трипільських.

Не досить вивчена і етногеографія енеолітичних племен на території України. Тільки в останні роки стало прояснюватися співвідношення між культурами боян та лінійно-стрічкової кераміки і трипільською. Відкриття пам'яток з лінійно-стрічковою керамікою і типу боян в умовах стратиграфічного залягання (Незвисько, Флорешти), а також вивчення таких пам'яток, як Звенячин, визначили їх культурно-хронологічне положення відповідно до трипільських пам'яток і довели, що культура лінійно-стрічкової кераміки генетично пов'язана з трипільям.

Найскладнішою і найменш висвітленою залишається проблема зникнення або трансформації трипільської культури. Встановлено, що пізньотрипільські пам'ятки Правобережжя розчленовуються на ряд локальних варіантів, зберігаючи в той же час певні спільні риси (наприклад, в кераміці, знаряддях виробництва). Цікаво, що ця спільність стає все менш відчутною по мірі просування пам'яток з півдня на північ. Здається імовірним, що племена пізнього трипілья степової смуги України, які просунулися на північ в лісостеп, являють собою інший етногеографічний племенний масив, проте зв'язаний генетичними узами з племенами середнього етапу трипілья. В період, який співпадає з пізнім етапом розвитку трипільської культури, на Правобережжі України відбувалися не зовсім ще ясні історичні події, що привели до краху трипільської культури. Є підстави припускати, що загибель трипільського суспільства сталася внаслідок внутрішніх суперечностей між войовничими скотарсько-землеробськими племенами, які заселяли південь України і поступово просувалися на північ, та землеробсько-скотарськими племенами, що жили в правобережній частині лісостепової України. Процес загибелі трипільської культури був, очевидно, дуже прискорений вторгненням кочівницьких племен ямно-катакомбної культури, які міцно закріпилися на Лівобережжі в добу раннього металу. Очевидно, неспокійно було на всьому Правобережжі, яке, крім трипільських племен, заселяли інші споріднені їм і не споріднені племена кошиловецької, грибовицької, тисовської та інших культур. Боротьба за мисливські угіддя, посівні землі, пасовища була характерною для стародавніх племен.

Крім проблем широкого історичного плану, з історією племен раннього металу на південному сході Європи пов'язані і деякі ще мало розроблені питання. До їх числа належить, наприклад, мистецтво трипільських та інших енеолітичних племен. Мається на увазі дослідження орнаментики, пластики малих форм тощо. Обидва ці джерела якнайшир-



ше використовуються для порівняльно-типологічного аналізу, для встановлення датувальних та хронологічних відповідностей. Особливо багато уваги приділяється семантиці орнаментального розпису та пластичних зображень людей і тварин (акад. Б. О. Рибаків). Самий же мистецтвознавчий аналіз цих матеріалів в історичному розрізі застосовується дуже рідко і несміливо. Взяти, наприклад, трипільський «звіриний стиль» — теріоморфний розпис на посудинах. Навіть перше ознайомлення з таким джерелом дозволяє встановити центри виникнення розписних зображень тварин на посудинах і напрями поширення цих сюжетів із заходу на схід, із зростанням схематизму в рисунку. Аналізуючи зооморфний розпис на посудинах від басейну Бистриці до Дніпра, можна твердо встановити спільність сюжетних мотивів і стійкість основних стилістичних рис, хоч і замаскованих інколи крайнім схематизмом та символікою. Це простежується навіть на посудинах з дуже віддалених одне від одного поселень, наприклад Шипенці — Петрени, Стіна — Попудня — Гребені. Іноді вказане явище є наслідком переносу кераміки (Петрени—Гребені), а іноді — відтворення зображень в місцевому середовищі, запозичених у західних сусідів (Гребені — Петрени). І в тому і в іншому випадках це є найкращим свідченням одночасності поселень<sup>4</sup>.

В той час як на Правобережжі України розвивалася трипільська культура, Лівобережжя, як тепер вимальовується, населяли племена середньостогівської культури, відомої також і на правому березі Дніпра. Крім острівного поселення Середній Стіг, відкритого давно, тепер виявлено і досліджено велике поселення біля с. Дерев'янка, недалеко від Кременчука, та могильник біля с. Олександрія на Харківщині. Середньостогівська культура, яка передувала давньоямній, а можливо, була синхронна ранній її етапам, представлена на Волзі і на схід від Сіверського Дінця, але досліджена вона поки що не досить повно. В усякому разі, це була культура рухливих племен скотарів, мисливців, а також рибалок і землеробів, які мали, проте, довгочасні поселення (Дерев'янка). На відміну від трипільців, які розводили переважно велику і дрібну рогату худобу та свиней, носії середньостогівської культури були переважно конярями.

Не викликає сумніву, що в добу енеоліту чітко визначалися дві різні в етнічному та господарському відношенні зони: східна зона конярів та землеробів, які займали степ і лісостеп Лівобережжя, та західна зона осілих землеробів, які розводили головним чином рогату худобу, жили в укріплених населених пунктах і мали навіть свої племінні центри. Ці два своєрідних світи з своїми різними етногенетичними лініями розвитку особливо добре простежуються на прикладі давньоямної культури на Лівобережжі і трипільської — на Правобережжі.

Вже давно відомі численні кургани на схід від Дніпра, які дістали назву давньоямних споруд і відносяться до епонімної давньоямної культури. Довгий час положення давньоямної культури в культурно-історичній стратиграфії Південно-Східної Європи залишалося неясним, як неясною була і культура племен її носіїв. Вважалося аксіомою, що це були номади, які освоїли степи південної половини СРСР і інколи турбували своїми вторгненнями мирних землеробів Правобережної України. З відкриттям багаточислового поселення Михайлівка в районі Нікополя давньоямна культура виглядає тепер в новому світлі. Перш за все вда-

---

<sup>4</sup> Яскрава самотність трипільської та інших ранніх землеробсько-скотарських культур південного сходу Європи привернула до себе велике коло дослідників. Над вивченням трипільської культури та пам'яток, близьких їй за часом, дуже інтенсивно і плідно працювали: Т. С. Пассек, М. Ф. Болтенко, С. С. Магура, М. Ф. Біляшевський, Є. Ю. Кричевський, Ю. М. Захарук, К. К. Черниш, Т. Г. Мовша, В. М. Даниленко, М. Л. Макаревич, М. М. Шмаглій, В. Г. Збенювич, І. Т. Черніков, Л. М. Суботін та ін.

лося виявити шар доямної культури та два розташованих вище шари, які становлять дві фази давньоямної культури. З цими шарами вдається пов'язати раніше і пізніше відкриті місцезнаходження — Скелю-Каменоломню, верхній шар Середнього Стога, верхній шар Олександрії та ін. Стало можливим визначити не тільки межі давньоямної культури по етапах її розвитку на території УРСР, а й простежити зв'язки її з східними сусідами — Передкавказям та західними — в межах Румунії, Угорщини та Західної Європи. Починає проявлятися також і синхронізація пам'яток давньоямної культури з пам'ятками трипільського кола та іншими культурами Старого світу.

Зовсім інакше виглядає тепер і матеріальна культура давньоямних племен. Михайлівка являє собою поселення, добре укріплене кам'яними фортифікаційними спорудами — стінами та облицьованими каменем схилами, з будинками на кам'яних фундаментах та місткими землянками. Кріпосні споруди Михайлівки мають вигляд більш досконалих, ніж трипільські (Поливанів Яр та інші зарубіжні місцезнаходження). На поселенні знайдені кам'яні та крем'яні знаряддя, сліди різних виробництв — мідноливарного, шкіряного, уламок вкладаша крем'яного серпа тощо. Все це свідчить про те, що Михайлівка — це великий племінний центр, в якому проживало населення, що займалося також сільським господарством. Тепер успішно ведуться дослідження з метою дальшого уточнення хронології ямної культури, яка, очевидно, пройшла через чотири етапи свого розвитку.

Зовсім в іншому вигляді уявляються тепер пам'ятки пізнього енеоліту та доби бронзи в порівнянні з тим, що було відомо про них в дореволюційний час. Пам'ятки раннього металу на території України особливо інтенсивно вивчалися в післявоєнний час. В результаті цих досліджень стало можливим розділити пам'ятки доби бронзи на три хронологічних етапи, виділивши при цьому дві великі географічні зони — Степ та Лісостеп. Пам'ятки ранньої бронзи, які, по суті, ще не виходили за межі енеоліту, крім ямної та катакомбної культур, включають ще і яскраву кемі-обинську культуру, виявлену спочатку в передгір'ях Криму і простежену потім в степах та гірському Криму. Ця культура характеризується досить стійкими ознаками в господарському та побутовому інвентарі, який містить крем'яні, кам'яні та мідні (наконечники металевих знарядь, вістря) вироби, а також кераміку. Типовими є поховальні споруди. Це — кургани, іноді дуже великих розмірів (курган Кемі-Оба діаметром 70 м, висотою 5 м), з похованнями в кам'яних або дерев'яних ящиках. Неодноразово траплялися кам'яні ящики, розписані всередині геометричним орнаментом, виконаним чорною, червоною та білою фарбою. Можливо, що ці візерунки мають декоративне значення; не виключено також, що вони являють собою стилізоване зображення дерева життя (розпис кам'яного ящика біля с. Долинка поблизу Красноперекопська). Є серйозні підстави вважати, що кемі-обинська культура розвивалася у взаємодії з майкопською культурою Кавказу, дольменною культурою і мала також зв'язки з енеолітичними племенами півдня України, в першу чергу з усатівцями. Важливе значення мають знахідки антропоморфних стел та плит із зображеннями, що розкривають деякі риси світогляду стародавніх землеробів і скотарів Криму. Одна з таких плит знайдена в передмісті Сімферополя — Бахчі-Елі і є сюжетним петрогліфічним записом землеробського свята на честь плодючості з використанням мотиву оранки за допомогою рала.

У степових районах України досить докладно досліджувалися пам'ятки середньої та пізньої бронзи. Особливо успішно вивчалися пам'ятки зрубного часу, представлені різними типами і варіантами культури багатоваликаної кераміки, сабатинівським типом та ін. В Херсонській області поблизу с. Широке було досліджено великий могильник (виявлено понад 100 поховань), який належав, імовірно, легендарним кімме-

рійцям. З дослідженнями Широчанського могильника перекликаються розкопки біля с. Острівець Івано-Франківської області. Тут вивчено понад 100 поховань, які відносяться до так званої культури ноа. Матеріал з Широчанського та Острівецького могильників підкріплює гіпотезу про існування зв'язку між фракійським та кіммерійським світом.

Серйозних успіхів досягнуто в галузі вивчення культур племен епохи бронзи в лісостеповій частині УРСР — мар'янівської, тшинецько-комарівської, сосницької, білогрудівської, бондарихінської та ін. В ході дослідження пам'яток ямного та катакомбного періодів висловлено ряд важливих гіпотез про походження культур, етнографічне районування племен, їх генетичні зв'язки та етнографію. Зазначалося, що Середнє Подніпров'я не було заселене племенами катакомбної культури. В добу раннього металу тут жили племена середньодніпровської культури — одного з основних відгалужень носіїв шнурової кераміки.

Тепер у зв'язку з вивченням поселень середньодніпровської культури біля м. Канева в урочищі Ісковщина можна вважати, що племенам шнурової кераміки в Середньому Подніпров'ї було відомо землеробство і осілий спосіб життя, а не тільки скотарство з його кочівницькими рисами в побуті та культурі. Важливі спостереження щодо планування поселень та влаштування жител одержано при вивченні поселення Чикалівка на Дніпрі в районі Кременчука.

Значне місце в дослідженнях археологів зайняла також тшинецько-комарівська культура. Вивчення її має важливе значення для розв'язання проблеми етногенезу східних слов'ян. В останні роки значно розширилися межі території тшинецької культури — аж до Задніпров'я (Пустинка та ін.). З'ясувалися локальні риси культури східнотшинецьких племен, досить повно вивчене поселення тшинецької культури біля с. Пустинка Чернігівської області. Тут на дюнному підвищенні берега старіші Дніпра розкопане поселення, яке складалося із залишків 35 споруд — жител, господарських будівель та культових місць. В Пустинці розкопано 9 жител (з 20 виявлених). Це були двокамерні напівземлянкові будівлі. Майже біля кожного житла збереглися залишки господарських споруд, які іноді робилися на товстих палях. В них зберігалися продовольчі запаси, шкури та ін. Вивчення Пустинки на широкій площі дало можливість провести попередні палеоекономічні розрахунки щодо чисельності населення в самому поселенні та його окрузі. Вважають, що в Пустинці проживало не більше 250 осіб. Визначення економічної місткості цього поселення дещо утруднюється відсутністю економічних показників для господарства з скотарсько-землеробським напрямом. Дуже цікавими є обрядові поховання, виявлені в Пустинці під підлогою жител і зроблені у своєрідній «капличці» — ямках, що містять кальциновані кістки людини. Треба відзначити також знахідки у ровику, викпаному в наземному округлому приміщенні, 120 уламків випалених зернотерок.

Пам'ятки епохи бронзи на території УРСР, з одного боку, свідчать про різнотиповість етнічних утворень, які населяли Степ та Лісостеп, а з другого, — показують певну знівільованість форм матеріальної культури, відносну однотиповість рівня розвитку виробничих сил та культури у племен, що населяли територію України в бронзовому віці.

Ранній залізний вік по праву вважається періодом, який підготував економічну та певною мірою соціальну революцію в середовищі землеробсько-скотарських племен не тільки Східної Європи. Спочатку запровадження заліза мало змінило побут осілих землеробських племен, проте сільське господарство під впливом розширення залізорозного виробництва помітно прогресувало. Завдяки застосуванню первісного залізного плуга підвищилась продуктивність землеробської праці.

Період раннього залізного віку в Східній Європі, в тому числі на території України, був історичним ступенем, що передував появі скіф-

ської культури і культури місцевих землеробсько-скотарських племен, які оточували скіфів. Для передскіфського часу, крім пам'яток білогрудівського типу, найхарактернішими є пам'ятки чорноліської культури, відкриті в Правобережному лісостепу. В лісостепу на схід від Дніпра існувала бондарихінська культура, в Верхньому та Середньому Подністров'ї розвивалася голіградська культура, що продовжувала традиції фракійського гальштату Карпато-Дунайського басейну. В результаті нових досліджень по-новому висвітлена та історично осмислена висоцька культура західних областей України.

Глибоке вивчення пам'яток передскіфського часу дало можливість не тільки визначити характер і зміст передскіфських культур, виявлених на території Східної Європи, а й розробити основи їх періодизації та відносної хронології. Цьому значною мірою сприяли археологічні матеріали Середземномор'я, Переднього Сходу та Кавказу.

Пам'ятки пізнього енеоліту, епохи бронзи та раннього залізного віку завжди привертала увагу багатьох спеціалістів, але рівень їх вивчення особливо зріс в останній час<sup>5</sup>.

В дореволюційні роки скіфська археологія була дуже популярною як в Росії, так і за рубежем. Багаті могили скіфської знаті, виявлені в курганах українських степів, дали предмети, що прикрасили зібрання найвизначніших музеїв нашої країни. Дискусія з тих чи інших проблем скіфської історії не сходила з сторінок археологічних видань та трибуни археологічних з'їздів. Але захоплені дорогоцінними знахідками із скіфських курганів, шедеврами скіфського звіриного стилю та монументальністю курганних споруд, дореволюційні вчені мало уваги приділяли історії скіфського суспільства, його господарству та соціальному устрою. Майже зовсім не вивчалася скіфське оточення, тобто місцевий землеробський та скотарський масив племен, які жили поруч із скіфами.

Радянське скіфознавство з самого початку головним своїм напрямом визначило розшук і вивчення городищ та поселень скіфів, встановлення етногеографії скіфських та нескіфських племен того періоду, з'ясування економічних основ, соціального устрою та духовної культури скіфського суспільства. Розгорнулися роботи на скіфських пам'ятках в Подністров'ї, Побужжі, на Дніпрі, Сулі, Ворсклі, Пслі, Сіверському Дінці, Сеймі, в південній степовій смузі України, в Причорномор'ї. Такий широкий розмах досліджень визначив і обсяг наукової інформації. Особливо поповнилися наші знання в галузі етногеографії, з'ясування локальних особливостей скіфських культур, встановлення своєрідності їх етнографічних рис та ін. Не залишилося поза увагою також вивчення так званих царських курганів. Одне з таких споруджень було розкопане в районі м. Мелітополя. В кургані були дві катакомби з чоловічим і жіночим похованнями, які супроводжувалися дорогоцінним інвентарем. В районі м. Нікополя, в цьому відомому центрі знаходження скіфських курганів, поблизу рудних кар'єрів були докладно вивчені камери-усипальниці скіфської знаті. В деяких курганах трапилися цінні та важливі знахідки для розуміння вотивних уявлень скіфів. На схід від Києва визначився новий район скіфської культури, представлений некрополем біля м. Борисполя. Тут розкрито кургани з багатими похованнями, в тому числі і воїнів. Пишний похорон супроводжувався насильницьким умертвлінням чоловіків та жінок. Цікавою є знахідка в торфовищі поблизу с. Піщане недалеко від м. Переяслава-Хмельницького. Тут виявлено човен та значну кількість чудових античних бронзових посудин.

<sup>5</sup> Серед праць, які особливо багато дали для розуміння епохи бронзи та раннього заліза на Україні, слід відзначити дослідження М. Я. Рудинського, Г. А. Бонч-Осмоловського, О. І. Тереножкіна, І. К. Свешнікова, О. М. Лескова, С. С. Березанської, О. Г. Шапошникової, А. О. Шепинського, В. А. Іллінської, В. І. Канівця, Є. Ф. Покровської, Е. А. Балагурі, Г. І. Мелюкової, П. М. Шульца та ін.

Важливі дослідження по вивченню скіфської культури провадилися також в Криму. На матеріалах розкопок Неаполя Скіфського в Сімферополі та інших поселень і співставлення даних з матеріалами дніпровських скіфських городищ зроблено висновки з приводу локальних відмінностей культури скіфських племен південного ареалу. Встановлено шляхи складання міст у пізніх скіфів. Вивчення Неаполя Скіфського збагатило науку новими даними про влаштування міста, його планування, архітектуру та будову жител, техніку будівництва водозбірних споруд, художнє оформлення будинків тощо. Багато уваги було приділено вивченню некрополя та поховальних споруд. Ці дослідження привели до відкриття в Неаполі Скіфському відомого кам'яного мавзолею з багатими похованнями представників місцевої знаті. Тут же в групі вже давно відомих склепів, вирубаних у скелі, було знайдено склеп з живописним зображенням сцени полювання на кабана та іншими жанровими малюнками, які являють собою унікальний зразок стінного живопису того часу. Цікаві дані одержано в результаті дослідження пізньоскіфських городищ в південно-західному Криму. Встановлено, що заселення цього району Кримської Скіфії почалося після того, як були завойовані західні рубежі, які примикали до морського узбережжя (I—II ст. н. е.). Населення південно-західного Криму встановлює в цей період досить тісні зв'язки з Херсонесом, які іноді порушуються воєнними конфліктами. На пізньоскіфському городищі Альма II—III ст. н. е. розташовувався загін 11-го Клавдієвого легіону, який перебував в Херсонесі. Матеріали з пізньоскіфських городищ Криму по-новому висвітлюють питання римської окупації та падіння влади римлян в результаті навали готів (III ст. н. е.).

Один з видатніших представників російської науки М. І. Ростовцев, вивчаючи соціальний устрій скіфського суспільства, прийшов до висновку про наявність у скіфів феодальних відносин. Пізніше цей погляд було піддано критиці, в результаті якої склалося уявлення, що скіфське суспільство було засноване на принципах військової демократії. Проте і останнє припущення, що проіснувало досить довгий час, було замінено новим, згідно з яким у скіфів існувало рабство — у формі експлуатації простих кочівників та землеробів з боку панівної знаті.

Таким чином, Скіфія уявляється як державне утворення з рабовласницькими рисами. Залишається, проте, неясним час утворення скіфської держави — V—IV ст. до н. е., період царя Атея або кінець VII — початок VI ст. до н. е. Проте така постановка проблеми про скіфську державу та її форму дає підстави для дискусії. Це особливо стосується питання про наявність елементів рабовласництва у скіфській державі. Вивчення скіфських пам'яток значно розширило відомості про культуру скіфів, їх економіку — скотарство, землеробство, систему землекористування. Розкрилися яскраві картини побуту, чимало нового внесено в розуміння стану ремісничих виробництв. Так, виявилось, що в скіфському суспільстві процвітало залізобірне виробництво з виготовленням сталі.

Дуже плідними були дослідження сарматської цивілізації. Археологами вивчалися городища, поселення, кургани та ґрунтові могильники. Систематично досліджувалися сарматські пам'ятки Подніпров'я та Криму, деякі з них стали предметом багаторічних розкопок, як, наприклад, комплекс біля с. Золота Балка на Нікопольщині. Успішно провадилося вивчення сарматських знаків, які постійно трапляються на античних пам'ятках Північного Причорномор'я. Поряд із збиранням та систематизацією зроблено спробу встановити їх походження, зміст, призначення, територію поширення та з'ясувати зв'язки з системами письма. Тепер значно розширилися наші уявлення про культуру сарматів: їх господарство, домобудівництво, побут, суспільне життя тощо.

Поза основною територією Скіфії, в Поліссі, відкриті та вивчалися

юхнівська та підгірцівська (милоградська) культури раннього залізного віку. В гірському Криму систематично досліджувалася кизил-кобинська культура, яку ототожнюють з легендарними таврами античних писемних джерел. Вивчення некрополей та укріплених поселень дозволило не тільки висвітлити матеріальну культуру таврів, їх зв'язки з античним світом, населенням Криму та Кавказу, а й встановити етапи розвитку таврської культури, тобто хронологізувати її<sup>6</sup>.

Значну увагу дореволюційна археологія приділяла античним містам Північного Причорномор'я. Але дослідження велися в основному у великих центрах античних держав — Пантікапеї, Херсонесі, Ольвії. В радянський час програма вивчення античних міст Північного Причорномор'я була значно розширена. Збільшився обсяг робіт у найважливіших адміністративно-торгових, ремісничих та культурних центрах античності. Разом з тим до орбіти досліджень увійшли також малі античні міста та селища, тобто хора великих поселень. Це значно поповнило наші уявлення про античну культуру в Північному Причорномор'ї. Стало можливим по-новому висвітлити сільське господарство, ремесла, промисли античних міст-держав, їх зв'язки з скіфами, фракійцями, сарматами. Роботи по вивченню античності провадилися в тісному співробітництві з археологами Москви, Ленінграда, археологічними музеями Херсонеса, Одеси, а також вузами УРСР, РРФСР. Зусилля українських археологів зосередилися в основному на вивченні Тіри, Ольвії, Херсонеса. Крім того, об'єктами систематичного дослідження стали міста та сільські поселення: Роксолани на лівому березі Дністровського лиману, Козирка, яка входила до хори Ольвії, хора Херсонеса Таврійського на Тарханкутському півострові в західному Криму. Важливе місце зайняло вивчення поселення на о. Березань поблизу Очакова. Поселення це здавна вважається одним з найперших форпостів, звідки почалася грецька колонізація Північного Причорномор'я. На острові розкриті різноманітні споруди, в тому числі залишки монументального будинку — базіліки. Аналіз матеріалу та теоретичні припущення дозволили підтвердити і доповнити новими даними гіпотезу про те, що колонізація Північного Причорномор'я була зумовлена не лише необхідністю розширення торгових зв'язків метрополії з Північним Причорномор'ям. Провідною силою колонізації був пошук сільськогосподарських земель та сфери прикладання сил ремісників, які не знайшли собі застосування в нових кризових умовах виробництва в грецькій метрополії.

Розкопки Ольвії відзначені рядом важливих відкриттів. Тут вперше для античних держав Північного Причорномор'я відкрито та вивчено агору — головну площу міста. Агора являла собою добре спланований ансамбль, зв'язаний вулицями з усіма міськими районами. Площа з усіх боків була забудована громадськими будинками. Один з них, прикрашений колонами, призначався для міських прийомів, виступів ораторів тощо. В іншому будинку, імовірно, розміщувався суд. До агори примикали і торговельні ряди, а також будинок гімнасіума. Біля північного схилу агори відкрито міський теменос — центральну міську ділянку, яка призначалася для відправлення культів. Тут виявлено руїни храмів Зевса та Аполлона Дельфінія, вівтарі, жертovníки, знайдено тисячі предметів — розписні посудини, теракоти, присвятні написи та законодавчі декрети на уламках мармурових плит, монети тощо. В оточенні агори і на різних ділянках міста розкрито десятки житлових будинків, які дають яскраве уявлення про міське планування, влаштування вулиць, будинків, водопостачання. Розпочата цікава робота по науковій архітектурній реконструкції житлових будинків та кварталів Ольвії.

<sup>6</sup> Скіфський та сарматський періоди досліджені в працях О. І. Тереножкіна, Б. А. Шрамка, І. В. Фабриціус, П. М. Шульца, Б. М. Гракова, М. І. Вязьмітіної, В. А. Ілліської, Є. Ф. Покровської, Г. І. Мєлюкової, М. М. Погребової, Т. М. Висотської, Е. І. Соломонік, О. М. Лєскова, Г. Т. Ковпаненко, Є. В. Черненко.

В Херсонесі продовжувалися розкопки центральних вулиць і західної частини міста, відкрито ряд виробничих центрів. Провалилися роботи по вивченню оборонних стін Херсонеса, особливо на західній лінії укріплень. Ці дослідження багато в чому уточнили етапи фортифікаційного будівництва навколо міста, а в зв'язку з цим — і датування забудови західної частини Херсонеса. Цікавими були спостереження в процесі розкопок над заляганням залишків кизил-кобинської культури, яка становила місцевий туземний субстрат в складі античного населення. Видатного наукового значення набули розкопки вперше виявленого на території СРСР античного театру. Велику художню цінність мають також мозаїчна підлога, виявлена в громадському будинку Херсонеса, та поліхромні надгробки архаїчного періоду, вміщені в кладку башти Зенона. На одному з уламків надгробків збереглося живописне портретне зображення голови юнака, що мало поступається відомому зображенню голови богині в склепі Деметри в Керчі.

Як вже відзначалося, в дореволюційні роки майже не приділялося уваги вивченню сільської периферії грецьких міст, їх хори. Це приводило до хибних уявлень про розміри території держав, кількісний, етнічний та соціальний склад населення, його економічне, культурне та політичне життя. Античне місто вивчалось замкнуто. Становище різко змінилось з початком вивчення сільської округи. В межах Боспорського царства виявлено багато сільських поселень та провінціальних містечок, які виростили навколо міських центрів. Хора Ольвії складалася з понад 150 поселень сільського типу, серед яких можуть бути відзначені поселення з монументальними кам'яними спорудами (Широка та Закисова балки, городище в с. Козирка та ін.). Дуже результативними виявилися дослідження хори Херсонеса на Гераклейському півострові, де розкрито садиби-клері з землеробсько-виноградарськими ділянками. З великою історичною достовірністю вдалося визначити економічну роль цих клерів, їх господарську спрямованість та систему землекористування. Дослідження хори Херсонеса були продовжені і на західному узбережжі Криму, вони багато в чому доповнили картину економічного життя сільськогосподарської округи цього античного центру. На поселеннях херсонеської, ольвійської та тірської хори виявлені численні знаряддя землеробської праці: серпи, зернотерки, жорна, ступи, а також ями-сховища для зерна та зразки культур, які висівалися.

Велику увагу радянські археологи приділили вивченню різних ремісничих виробництв, значно збільшивши той обсяг знань з цього питання, який мала дореволюційна археологія. Великі центри керамічного виробництва, наприклад, були відкриті в Пантикапеї, Ольвії. Великі комплекси гончарних майстерень знайдені та вивчені в Херсонесі. В гончарних майстернях виготовлявся найрізноманітніший посуд, глиняна тара, черепиця, труби, глиняні вироби для ткацького, риболовного та інших виробництв, предмети мистецтва та культу. Докладно обстежено рибозасолювальне виробництво та виноробство. Виробництво вина, цього важливого продукту місцевого споживання та експорту, вивчено в деталях, починаючи з вирощування винограду і до упаковки продукції в тару. Певних успіхів досягнуто і в галузі вивчення металообробного (ковальської та ливарної справ), ткацького, деревообробного, шкіряного, косторізного та кам'янорізного виробництв.

Цікаві результати одержано при вивченні некрополей (Ольвія, Херсонес). Крім важливих спостережень, зроблених в процесі розкопок склепів та ґрунтових могил, здобуто великий антропологічний матеріал, який відбиває різноетнічність складу населення Північного Причорномор'я в античний час.

Самостійний розділ склали епіграфічні дослідження пам'яток Херсонеса та Ольвії. Інститут археології АН УРСР разом з Херсонеським музеєм організували єдиний у своєму роді епіграфічний лапідарій.

При паспортизації та класифікації матеріалів з метою підготовки до перевидання корпусу херсонських написів виявлено понад 100 неопублікованих написів. Вони містять важливі дані з історії Херсонеса в античну добу, відомості про економіку, політику, релігію, культуру, ономастику, про взаємовідносини з скіфською державою, іншими античними державами Причорномор'я та Римською імперією, про перебування мезійської ескадри в Херсонесі та ін. Виявлено ряд почесних декретів та проксеній, внесено важливі доповнення в історію Діофантових воєн, вперше в написах знайдено відомості про існування культу богині землеробства Деметри, богині агона Немесіди, деяких східних богів та культу імператора. Опубліковані нові будівельні написи, списки переможців на спортивних змаганнях, різні типи епітафій та ін.; розроблені також питання палеографії, датування та мови написів. Крім того, велися роботи по вивченню граффіті на посудинах, штукатурці та на різних побутових предметах, які дали цікаві результати.

Успіхи в галузі нумізматики виявилися настільки значними, що Інститут археології АН УРСР розпочав вперше в українській історичній науці видання збірників «Нумизматика и сфрагистика», які добре зарекомендували себе в СРСР та за рубежом. В останні роки досліджено великий нумізматичний матеріал з Ольвії, який дозволить висвітлити складні питання грошового обігу в античну епоху в Північному Причорномор'ї. Так само докладно вивчені нумізматичні збірки Херсонеса, які відносяться до античного та римського часу. Великою подією в нумізматиці, що має значення для дослідження і історії скіфського суспільства, було відкриття та вивчення серії раних скіфських монет царя Аттея (IV ст. до н. е.). Хоча сказаним далеко не вичерпуються успіхи античної археології на Україні, з нього видно, що українські археологи внесли досить помітний внесок в радянське антикознавство. Дослідженням античної культури Північного Причорномор'я займається великий колектив вчених, які внесли багато принципово нового у вивчення історії міст-держав, в розуміння матеріальної та духовної культури грецького, римського та місцевого аборигенного населення<sup>7</sup>.

Безперечний інтерес викликають нові дослідження латенських пам'яток Закарпаття. Крім вивчення відомого з давніх часів поселення кельтського типу Галліш-Ловачка, було досліджено великий залізобудівний центр біля с. Новоклиново. Тут розкопано понад 100 горнів, чітко спланованих на площадці, які цілком відповідають таким же горнам, виявленим в Польщі. Вивчення пам'яток цього типу проливає світло не тільки на технологічний процес відновлення заліза, а й на організацію ремісничого виробництва, на економічне значення залізобудівних центрів, які обслуговували певну округу. Латенські пам'ятки Закарпаття генетично пов'язуються з нащадками носіїв куштановицької культури.

Велика праця вкладена радянськими археологами в розроблення проблем, пов'язаних з історією слов'янства. Вклад у вивчення слов'янського етногенезу та супроводжуваних цю проблему питань, безперечно, дуже значний.

В останні роки найбільшу увагу привертає зарубинецька культура, яку ставлять на чолі можливих родоначальниць культур східного слов'янства. Зарубинецька культура була відкрита на рубежі XIX і XX ст.

<sup>7</sup> Широко відомі праці: Б. В. Фармаковського, С. О. Жебельова, В. П. Бузескула, О. І. Тюменева, І. І. Мещанинова, В. Д. Блаватського, О. М. Зографа, В. Ф. Гайдукевича, Т. М. Кніпович, Ю. Ю. Марті, К. Е. Гриневича, Г. П. Іванової, М. Ф. Болтенка, Б. М. Гракова, А. О. Білецького, М. М. Кобиліної, Л. М. Славіна, Д. Б. Шелова, П. Й. Каришковського, Е. І. Соломонік, Г. Д. Белова, Д. П. Каллістова, А. І. Фурманської, І. Т. Круглікової, С. Ф. Стржелецького, І. Б. Зеест, О. І. Леві, О. М. Карасьова, Н. В. Пятішевої, М. М. Худяка, В. М. Скуднової, М. І. Сокольського, В. О. Анохіна, В. В. Лапіна, В. Д. Марченко, В. В. Борисової, О. М. Щеглова, Є. М. Гілевич, І. А. Антонової, Ю. І. Козуб, С. Д. Крижицького, І. Б. Клеймана, А. В. Буракова, Ф. М. Штігельман, Р. І. Ветштейн, М. С. Синицина.



В. В. Хвойкою і інтерпретувалася ним як ранньослов'янська. Пізніше були спроби представити зарубинецьку культуру як прогерманську, але ця гіпотеза німецьких археологів виявилася науково необгрунтованою і була відкинута.

Дослідження пам'яток зарубинецької культури стало особливо інтенсивним після Великої Вітчизняної війни. Цьому сприяло відкриття перед самою війною могильника поблизу київського передмістя Корчувате. Тепер зарубинецька проблематика широко представлена в археологічних установах Москви, Ленінграда, Києва, Мінська. Проводяться дослідження пам'яток зарубинецького типу в Подніпров'ї, на Сеймі, на Південному Бузі. Проведені досить широкі розкопки в самих Зарубинцях та поблизу с. Великі Дмитровичі, вивчено на значній площі могильник поблизу с. Пирогів під Києвом та залізоборбне поселення біля с. Лютіж Димерського району Київської області, де була розкрита майже вся площа (16 тис. м<sup>2</sup>) і виявлено 15 сиродутних горнів, кілька сотень ям для виробництва деревного, вугілля та чотири прямокутних наземних житла площею 12—16 м<sup>2</sup>.

В результаті вивчення пам'яток зарубинецької культури стало можливим встановити планування поселень та жител, намітити основні напрями господарства зарубинецьких племен, зв'язки їх з племенами Північного Причорномор'я. І все ж таке важливе питання, як походження зарубинецької культури, залишається ще багато в чому спірним. Очевидно, можна вважати достовірним, що в складанні південних зарубинецьких племен відіграли роль племена чорноліської культури (ранньоскіфський час), які також ставляться в генетичний зв'язок з протослов'янами. В складанні північних зарубинецьких племен брав участь, імовірно, північно-західний балто-слов'янський субстрат. Дискусійним є і питання про час існування зарубинецької культури. Судячи з останніх даних, можна приєднатися до датування, запропонованого на підставі вивчення фібул та імпортованих предметів. Це — перша половина II ст. до н. е. — кінець II ст. н. е. Таким чином, незважаючи на наявність різних думок щодо деталізації в амплітуді дат, навряд чи можна заперечувати приналежність зарубинецької культури до протослов'янських племен.

У II ст. н. е. в Середньому Подністров'ї і Подніпров'ї з'явилися племена черняхівської культури. Початок дослідження черняхівських пам'яток пов'язаний з ім'ям В. В. Хвойки, проте всебічне і систематичне вивчення їх здійснене лише за радянський час<sup>8</sup>. В результаті широко розгорнутих польових досліджень на території України та Молдавії стало відомо близько 2 тис. пам'яток черняхівської культури, з яких близько 100 були розкопані. Про масштаби польових робіт можна судити, наприклад, з розкопок Журівського поселення і могильника, де було розкрито площу близько 10 тис. м<sup>2</sup>, а також Компаніївського могильника, на якому було розкрито 5600 м<sup>2</sup>. Загальна площа розкопок на черняхівських пам'ятках становить понад 60 тис. м<sup>2</sup>. На цій величезній площі вивчено 350 жител та господарських споруд і понад 2 тис. поховань. Мабуть, не одна з археологічних культур за такий відносно короткий проміжок часу не піддавалася таким широким польовим дослідженням. Тому можна сказати, що черняхівська культура, яка належала численному народові, досліджена досить докладно. Черняхівці займалися землеробським господарством із застосуванням тяглової сили та залізного плуга, скотарством, городництвом та, імовірно, садівництвом. Їм були відомі різні ремесла — залізоборбне, скляне, косторізне, ювелірне, дере-

<sup>8</sup> Над вивченням пам'яток зарубинецької та черняхівської культур на Україні плідотно працює значний колектив археологів: Б. О. Рибаків, М. Ю. Смішко, М. Ю. Брайчевський, Ю. В. Кухаренко, В. П. Петров, Е. О. Симонович, М. І. Артамонов, М. О. Тиханова, Є. В. Махно, В. Д. Баран, І. М. Самойловський, В. В. Кропоткін, Є. В. Максимов, В. І. Бідзіля, Б. О. Тимошук, А. Т. Сміленко, І. С. Винокур, Н. М. Кравченко, Г. М. Нікітіна та ін.

вообробне. Економічний розвиток привів до зародження у черняхівців товарного виробництва та торгівлі. Торгівля велася з Північним Причорномор'ям та римськими провінціями. Саме з черняхівськими племенами в Подністров'ї пов'язані знахідки кам'яних статуй, подібних відомому Святівіту, знайденому в р. Збруч ще в дореволюційні роки. Тепер вони стали вже не такими рідкісними, але, як і раніше, являють велику наукову та музейну цінність. Незважаючи на відносну повноту вивчення пам'яток черняхівського типу, залишаються ще питання, які вимагають дальшого дослідження. Це, зокрема, питання етнічної приналежності черняхівців. Початкове вирішення його на користь антів виявилось дуже прямолінійним і викликало гарячі дискусії. Не цілком достовірно встановлюється також верхня хронологічна дата черняхівської культури.

Історія ранніх слов'ян, як і раніше, хвилює вчених. Успішне вирішення цієї проблеми залежатиме від розробки теорії етногенезу, комплексності методів дослідження та дальшого накопичення археологічних фактів.

Довгий час характер слов'янської культури напередодні утворення Київської Русі залишався дуже неясним. Мова йде про пам'ятки другої половини I тисячоліття н. е., які стали особливо інтенсивно вивчатися в післявоєнний час. В результаті проведення широких польових досліджень в різних частинах України тепер відомо понад 300 пам'яток VI—IX ст. Досить повно досліджені Новотроїцьке городище на Лівобережжі, Канівське поселення, поселення біля с. Пеньківка в гирлі р. Тясмин, біля сіл Семенки та Самчинці на Південному Бузі, біля с. Ріпнів та в с. Зимне в західних областях УРСР<sup>9</sup>.

Дослідження слов'янських пам'яток VI—IX ст. дало матеріали для висновків про характер і планування поселень, домобудівництва, господарство та побут слов'янських племен. Ряд пам'яток свідчив про ремісничу діяльність населення Подніпров'я, Побужжя та Волині. Біля м. Гайворона на острові було відкрито залізоплавильний центр VI—VII ст. н. е., на Пастирському городищі — залишки кузні, а на городищі Зимне — залишки ювелірного виробництва. Цікавий матеріал, який доповнює уявлення про ювелірну майстерність та широкі торговельні зв'язки, дали також знахідки скарбів дорогоцінних виробів (Харівський, Пастирський, Глососький та Качинський). В останні роки вдалося відкрити та дослідити цікавий тип пам'яток — стародавньоаязичницькі святилища, в яких перед дерев'яними ідолами палили вогнища, приносили жертви та молилися язичницьким божествам. Подібні споруди відкриті на р. Гнилоп'яті, в гирлі р. Тясмина.

Протягом багатьох років історики та археологи намагалися пов'язати певні археологічні пам'ятки з «літописними племенами» — великими слов'янськими угрупованнями, які являли собою по суті примітивні феодалні держави. В цьому напрямі працює багато радянських археологів, намагаючись визначити характерні етнографічні риси кожного з племен. З цієї точки зору вивчалися пам'ятки лівобережних сіверян, дніпровських полян, правобережних древлян, волинян, дністровських дулібів. Визначено пам'ятки «загадкових племен літопису» — уличів та тиверців, які жили на Нижньому Дніпрі, Дністрі та Південному Бузі. Почалося вивчення пам'яток VII—IX ст. в Закарпатті, які, імовірно, належали хорватам. Проведені дослідження показали наявність великої кількості спільних рис в пам'ятках різних областей УРСР, які свідчать

<sup>9</sup> Найактивнішу участь у вивченні слов'янських пам'яток другої половини I тисячоліття н. е. беруть: М. Ю. Смішко, В. В. Ауліх, В. Д. Баран, В. К. Гончаров, Д. Т. Березовець, Г. М. Мезенцева, І. І. Ляпушкін, Н. В. Лінка, А. Т. Сміленко, В. П. Петров, Г. М. Шовкопляс, П. І. Хавлюк та ін. Капітальна праця, присвячена дослідженню древньослов'янських пам'яток, належить П. М. Трет'якову («Финно-угри, балти и славяне на Днепре и Волге», М.—Л., 1966).

про спільність матеріальної культури східнослов'янських племен. Для розуміння історичних процесів, які відбувалися в ранньослов'янському середовищі півдня СРСР, велике значення мають дослідження ранньо-середньовічних пам'яток Криму<sup>10</sup>. Протягом багатьох років питання, пов'язані з вивченням широко відомих «печерних міст» Криму, займали істориків та археологів. З приводу їх походження було висловлено чимало різних, інколи суперечливих гіпотез. Одним з самих поширених було припущення, що «печерні міста» є візантійськими фортецями VI ст., збудованими на підступах до середньовічного Херсонеса. Великий археологічний матеріал, зібраний Інкерманською експедицією, дозволив поставити питання про походження «печерних міст» в іншому плані. Відкидаючи готську приналежність «печерних міст» південно-західного Криму в ранньому середньовіччі, було висловлено ідею про їх місцеве походження на пізньоскіфських та сарматських основах і не без впливу Візантії. Утворення «печерних міст» стало необхідністю в ході боротьби Візантії з Руссю та Хозарією. «Печерні міста» Криму виявилися різночасовими і відмінними одне від одного за плануванням та іншими елементами культури.

Для вивчення історії раннього середньовіччя набувають значення матеріали розкопок великого могильника з сотнями поховань в скелястих склепах глибиною до 3—5 м, виявленого поблизу с. Скелясте в Бахчисарайському районі. Могильник датується IV—IX ст. Багато цікавих спостережень зроблено при дослідженні середньовічних споруд в Херсонесі — храму, жилих будівель, мозаїчних підлог та ін.

Вивчення середньовічних пам'яток в районі південного узбережжя Криму — Демерджинського гірського масиву, які відносяться до VI—VIII ст., дало можливість встановити місцезоналення згадуваних Прокопієм Кесарійським країни Дорі та «довгих стін» на перевалах головного пасма до моря. Роботами археологічного загону, що входив до складу комплексної карстової експедиції, досліджено карстові порожнини, які дали різноманітний середньовічний матеріал, поселення часу хозарської навали (VIII—X ст.). Розташовані вони на відрогах першого пасма Кримських гір.

Продовжувалося вивчення пам'яток салтівської культури, залишеної алано-болгарськими племенами. Значні за обсягом роботи здійснені в с. Верхній Салтів на Харківщині, де досліджено городище цієї культури з кам'яною фортецею, посад городища та могильник. Поселення салтівської культури вивчалися також на р. Оскол. Вивчення матеріалів південної частини Середнього Подніпров'я вказує на існування тісних зв'язків між слов'янськими та алано-болгарськими племенами і на значний вплив племен салтівської культури на сусідні з ними слов'янські племена. Наслідком цих взаємовпливів було утворення в кінці I тисячоліття на Нижньому Дніпрі змішаної слов'яно-салтівської культури. Елементи останньої є також в культурі, представленій на поселеннях південно-східного Криму типу Планерського (VII—X ст.), хоч ці поселення і були зайняті різноетнічним населенням, яке зберегло античні та місцеві культурні традиції. Цікаві результати одержано при розкопках у Судаку (Сурож в руських літописах). Тут в портовій частині знайдено залишки, які відносяться ще до VI ст.

Велику увагу було приділено вивченню пам'яток доби Київської Русі. Розкопки древньоруських міст, розпочаті ще в XIX — на початку XX ст., у радянський час набули широкого розмаху і цілеспрямованості. Археологічні дослідження провадилися майже в усіх древньоруських центрах — Києві, Чернігові, Переяславі, Белгороді, Любечі, Вишгороді, Городську, Путівлі, Пліснеську, Галичі, Володимирі-Волинському,

<sup>10</sup> Для їх вивчення були організовані багаторічні та систематичні роботи, в яких брали участь: М. І. Репніков, Є. В. Веймарн, О. І. Домбровський, А. Л. Якобсон, М. А. Фронджуло, В. П. Бабенчиков та ін.

Львові та інших містах. Найповніше досліджено стародавній Київ. Крім розкриття площ на старих розкопках тут були здійснені розкопки в різних частинах «Города Володимира» та «Города Ярослава». Вивчалися залишки князівських палаців та жител простого люду, архітектура церков та майстерні ремісників, фортифікаційні споруди та предмети військового спорядження, могильники, скарби та інші численні залишки матеріальної культури. В результаті широкого вивчення археологічних пам'яток Києва багато питань з історії цього видатного центру слов'янства були вирішені або стали ближче до свого вирішення. Очевидно, що в VIII—IX ст. на території сучасного Києва існувало три укріплених поселення — на Старокиївській горі, на Киселівці та Щекавиці. Ще в кінці VII ст. сталося об'єднання цих укріплених пунктів, внаслідок якого і виділився Київ як міський політичний центр полян. Приблизно в цей же час утворилися міські торгово-ремісничі слободи на Подолі.

Численними і дуже цікавими археологічними матеріалами представлена історія Києва кінця X — середини XIII ст. Визначено топографію Києва XI ст., досліджено оборонний вал, який оточував «Город Ярослава». Значні за масштабами розкопки на Володимирській вулиці в районі Софійських (Батиевих) воріт та на садибі Михайлівського монастиря дали можливість вивчити житлові та господарські комплекси, а також деякі питання, пов'язані з плануванням та забудовою міста. Останньому сприяли розкопки на Житомирській вулиці, на горі Дитинка, на Подолі та в інших пунктах. Багато зроблено у вивченні пам'яток церковної архітектури, цих чудових творів мистецтва, які прикрашали Київ протягом багатьох століть. Крім дослідження славнозвісного Софійського собору, зокрема його архітектурних форм, будівельної техніки, історії спорудження окремих частин і всього ансамблю в цілому і живопису, провадилося вивчення відкритої в межах його садиби стіни, яка огорожувала двір духовного владики. Це відкриття відіграло значну роль в уточненні топографії міста XI ст. Важливі спостереження зроблені при вивченні собору Видубецького монастиря, Кирилівської церкви, храму-мавзолею Бориса і Гліба в Вишгороді під Києвом та при розборці руїн зруйнованого фашистськими окупантами Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Розкопки ремісничих майстерень в різних частинах старого міста дали матеріали великої наукової, а іноді художньої цінності. Завдяки цим матеріалам встають картини трудових буднів ремісників, які населяли міські квартали. На території Києва відкрито майстерні: ковальську, ливарну, ювелірну, скляних виробів, в тому числі для виготовлення смальти, віконного скла та прикрас, гончарні, які виготовляли будівельні матеріали, посуд, різний побутовий матеріал, косторізні, янтарних виробів. При розкопках знаходили інструменти шкіряного, деревообробного та каменерізного ремесел. На садибі Михайлівського Золотоверхого монастиря було виявлено напівземлянку, яка належала художнику-іконописцю та майстру по виготовленню янтарних намистин. На підлозі житла знайдено глиняні посудинки з фарбами. Вивчення виробів київських ремісників показало, що предмети їх ремісничого виробництва широко експортувалися не тільки в різні землі Київської Русі, а й далеко за її межі — у Волзьку Булгарію, Чехію, Польщу, Швецію. Дослідження ремісничих майстерень літописного Києва дозволило проаналізувати різні сторони розвитку продуктивних сил і виробничих відносин в Київській Русі, з'ясувати деякі важливі риси економічної та соціальної історії Києва, пов'язані з виділенням ремесла в особливу галузь виробництва.

Трагічні сторінки руйнування монголо-татарами Києва в грудні 1240 р. відкриваються розкопками оборонних споруд із загиблими тут воїнами, братськими могилами та різними деталями, пов'язаними з вивченням жител. Інші міста та городища древньоруської землі також за-

знали драматичних подій монголо-татарської навали (Чернігів, Колодязин, Райки, Ізяслав). Капітальна двотомна праця М. К. Каргера узагальнює багаторічні дослідження Києва великим колективом археологів, архітекторів, істориків, мистецтвознавців та самого автора.

Значні результати досягнуто у вивченні археологічних пам'яток Чернігова. Тут на території Дитинця відкрито залишки князівського кам'яного палацу XI ст., двоповерхового будинку XII ст., прикрашеного мозаїкою, фресками та кольоровими плитками. На посаді міста виявлено численні житла та майстерні ремісників. В давньому місті розкопано залишки Благовіщенської церкви 1186 р. Провадилася робота по вивченню та консервації архітектурних пам'яток (Спаський та Борисоглібський собори, П'ятницька церква), що збереглися.

Великі архітектурні дослідження було проведено в стародавньому Переяславі. В XI—XIII ст. Переяслав був великим князівським та церковним центром. З літопису відомо про велике кам'яне, фортифікаційне, церковне та палацове будівництво там в кінці XI ст. при єпископі Єфремі. В Переяславі досліджено земляні вали з сирцевими кладками, кам'яні міські ворота з надвратною церквою, єпископський палац та сім церков XI—XII ст. В різних районах міста розкопано також кілька напівземлянкових жител цього часу.

За роки Радянської влади проведені значні дослідження стародавнього Галича — столиці Галицького князівства. Вивчено фундаменти Успенського собору XII ст. та залишки багатьох жител і ремісничих майстерень. Протягом кількох років провадилися розкопки іншого найдавнішого міста Галицько-Волинської Русі — Пліснеська. Розкопки показали, що Пліснеськ пройшов шлях від слов'янського поселення VII—VIII ст. до феодального замка XI ст. та міста в XII—XIII ст.

Одним з порівняно добре вивчених древньоруських міст є Вишгород, розташований за 20 км на північ від Києва. Археологічними дослідженнями виявлено на Дитинці фундаменти Борисоглібської церкви початку XII ст., житлово-господарські споруди, розташовані двома рядами, очевидно, вздовж вулиці, ремісничі майстерні. На посаді знайдено численні залізобічні, гончарні, ювелірні майстерні. Розкопки показали, що Вишгород був не тільки фортецею, а й центром добре розвинутого ремесла. В післявоєнні роки були проведені розкопки в Путивлі. Досліджувалися міські стіни із заборолами XII—XIII ст., тринефний храм XIII ст., ряд господарських споруд. Є підстави вважати, що на Дитинці міста знаходився двір путивльських князів, який згадується в літопису під 1146 р.

У післявоєнні роки розкопувалося древньоруське місто Любеч. Любечський комплекс вперше дозволив уявити вигляд багатого князівського замка XI ст. На території замка, оточеного городнями із заборолами, знаходився триповерховий князівський палац, чотирикутна башта-донжон. Поруч з замком виявлено церкву та господарський район. Ремісниче населення проживало на посаді міста.

Цікава пам'ятка вивчалася Інститутом археології АН УРСР в 1956—1959 рр. в гирлі р. Сули — місто Воїнь XI—XII ст. з укріпленою гаванню. До фортеці, оточеної напівкілцем укріплень, могли входити на стоянку кораблі, які пливли по Дніпру.

Крім великих міст, вивчалися також численні городища древньої Русі. Як показали дослідження, значна їх частина була залишками укріплених феодальних замків. В дореволюційний час провадилося в основному збирання попередніх даних про городища, зокрема складалися археологічні карти окремих районів. Справжнє вивчення городищ почалося лише після Жовтневої революції. За роки Радянської влади на території УРСР провадилися розкопки на городищах: Донецькому під Харковом, Вир біля м. Білопілля, Шестовицькому на р. Десні, Кизиверському на Сулі, Княжа та Дівич гори та Половецькому на Росі, Микла-

шевському, Ходорівському, Чучінському, Витачівському, Іван-горі на Дніпрі, Райковецькому на р. Гнилоп'яті, Колодяжинському на р. Случі, біля с. Городище поблизу м. Шепетівки, Ленковецькому на Дністрі, біля с. Судова Вишня Львівської області. Роботи по дослідженню городищ здійснювалися Інститутом археології АН УРСР у співробітництві з Інститутом археології АН СРСР та за участю вузів і музеїв. Розкопки показали забудованість площі городищ житловими та господарськими приміщеннями, в яких проживало феодально-залежне населення — землероби, ковалі, деревороби, ювеліри, які забезпечували усі потреби феодала. Знахідки зброї та військового спорядження свідчать про наявність при феодальних замках військового гарнізону.

Частина городищ мала воєнно-стратегічне значення. Це були городища з незначною забудовою площадки, на якій знаходилися окремі житла. Основними спорудами на таких городищах були потужні укріплення. Як правило, навколо городищ розташовувалися неукріплені сільські поселення, які перебували в адміністративно-господарській залежності від укріплених військово-феодальних центрів. Важливим досягненням радянських археологів є вивчення оборонних споруд, що складалися з потужних дерев'яних стін зрубної конструкції, визначення особливостей планування, системи забудови та характеру матеріальної культури древньоруських городищ.

Крім населених пунктів, за роки Радянської влади вивчено також і ряд могильників Х—ХІІ ст. Цілковитим досліджено Шестовицький могильник з дружинними похованнями ранньої пори Київської Русі, досліджувалися міські могильники стародавніх Чернігова та Києва. Матеріали могильників дали можливість судити про різні сторони суспільного життя та ідеології древньоруського населення.

Якщо дослідження древньоруських міст і городищ велося широким фронтом, то вивчення древньоруського села залишалося майже поза увагою археологів. Тим часом у зв'язку з підвищеним інтересом до палеоекономіки останнє набуває особливої актуальності. Вже мало сказати про те, чим займалося древньоруське село, яким був там рівень техніки землеробства, соціальна організація та ін. Стало необхідним конкретно дослідити посад, село як патріархальні общини з натуральними та товарними формами виробництва. Для з'ясування товарних можливостей сіл треба розкрити три-чотири з них і, перш за все, встановити кількість дворів у них. Це зробить можливим за короткий час визначити середній розмір дворів древньоруського села, провести демографічні підрахунки, з'ясувати обсяг споживання продуктів харчування, розміри посівних площ та пасовищ і багато інших питань. Дослідження економічної місткості древньоруського села в комплексному вигляді проллє світло на економіку міст, внесе уточнення щодо кількості їх населення, соціальної структури та ін. Наприклад, багато суперечок викликає чисельність населення Києва в часи його розквіту. Різні дослідники неоднаково визначають кількість жителів Києва, доводячи їх число до 100 тисяч. Останні підрахунки, побудовані на топографічних та етнографічних даних, уточнили попередні розрахунки, наблизивши їх, очевидно, до справжньої цифри — 40 тисяч осіб. Робляться спроби вивчити і сільські поселення під кутом зору їх економічного потенціалу. Для цього обрано древньоруське село поблизу с. Комарівки, в плавнях Дніпра, недалеко від Переяслава-Хмельницького. Тут поки що розкрито площу близько 4 га, на якій виявлено кілька десятків будинків. Палеоекономічні розрахунки, очевидно, будуть цікавими і для міст типу Ізяслава, Городська, а також феодальних укріплень типу Райків та ін.<sup>11</sup>

<sup>11</sup> Результати археологічних досліджень древньоруських пам'яток широко відомі у нас та за рубежем. Вони представлені в працях: Б. О. Рибаківа, І. П. Крип'якевича, М. К. Каргера, М. О. Макаренка, І. В. Моргілевського, В. Й. Довженка, М. Ю. Брайчевського, М. В. Холостенка, В. А. Богусевича, Ф. М. Мовчанівського,

Треба відзначити, що однією з істотних прогалин у вивченні доби Київської Русі є недостатня увага до пам'яток кочівників-степовиків: половців, печенігів, торків, історична доля яких тісно спліталася з древньою Руссю. Вивчення їх археології збагатить історію Київської Русі.

За 50 років археологічна наука на Україні досягла значних успіхів. Проте залишаються ще завдання, вирішення яких є дуже важливою справою. Крім розробки актуальних проблем кожного з розділів археологічної науки — первісного або скіфо-античного часу, доби раннього металу або середньовіччя,— необхідно вивчати загальну методологічну та методичну проблематику, що стосується самої суті археологічних досліджень.

В останні роки особливо широко обговорювалася проблема змісту поняття «археологічна культура». З цього приводу було висловлено чимало думок. Проте жодна з них не може виключати іншу і вважатися теоретично цілком обгрунтованою.

В дискусії про зміст поняття «археологічна культура» брали участь і українські археологи. Ю. М. Захарук, на наш погляд, правильно визначив основні класифікаційні ознаки, що складають це поняття. В основі визначення «археологічна культура» лежить археологічний комплекс — поселення та належний йому могильник з усіма археологічними атрибутами: житлами, знаряддями праці, предметами побуту, вотивними спорудженнями, ритуальним інвентарем та ін. Археологічний комплекс є моноетнічним і в зіставленні з іншими аналогічними комплексами або їх частинами дає уявлення про моноетнічність груп комплексів, про приналежність їх до єдиної мовної спільності.

Вдалим є також визначення поняття «тип пам'ятки». Під цим поняттям маються на увазі пам'ятки, в яких є не тільки подібні елементи, які характеризують археологічний комплекс, а й свої власні особливості, що відрізняють їх від основного комплексу. Згідно з розробленою Ю. М. Захаруком «структурною схемою», можливе виділення «систем територіально-хронологічних груп» для різнотипних пам'яток (комплексів), які, проте, належать до однієї культури. Дальша розробка комплексного методу вивчення археологічних матеріалів обіцяє збільшити також обсяг наукової інформації.

Серйозне занепокоєння викликає стан теоретичного розроблення проблеми ентогенезу. Пошук шляхів складання історичних спільностей, встановлення джерел культур, їх походження становлять один з найважливіших напрямів в археології. Тепер стало вже цілком очевидним, що етногенетичні питання можна вирішувати тільки комплексно, з участю археологів, істориків, етнографів, антропологів, лінгвістів, географів та ін. Археологія нібито розставляє матеріальні репери та хронологічні віхи по шляхах розвитку культур. Проте на практиці початкові та кінцеві ланки археологічних культур простежуються далеко не часто. Це стосується як найдавніших культур, наприклад палеоліту, так і культур неолітичних та енеолітичних, доби бронзи та раннього заліза. У важкому становищі опинилися і дослідники, які вивчають раннє середньовіччя Південно-Східної Європи. Так, наприклад, походження зарубинецької, черняхівської, куштановицької або липицької культур викликає багато суперечок. Залишаються неясними також далші історичні їх долі. Причина такого становища, очевидно, криється в не досить ще чіткому уявленні про конкретні форми складання і взаємодії етнічних спільностей. Найчастіше пошук спадкоємних ознак в матеріальних залишках провадиться від однієї культури до іншої. На підставі виділених домінантних типологічних ознак будується еволюційний типологічний ряд. Визначаються об'єкти з новими ознаками, які з'являються вна-

І. Д. Старчука, О. О. Ратича, Р. О. Юри, Ю. С. Асеева, М. П. Кучери, В. К. Гончарова, П. П. Толочка, Д. І. Бліфельда, П. О. Раппопорта, Г. Ф. Корзухіної та багатьох ін.

слідок розвитку старих форм або під впливом внутрішніх чи зовнішніх причин. Всі ці типологічні та інші перетворення розміщуються на певних хронологічних відрізках, вироблених згідно з відносними або абсолютними хронологічними показниками.

Таким чином, пошук здійснюється по схемі елементно-еволюційних побудов. Незважаючи на всю користь такого методу, він все ж веде до певного спрощення уявлень про історичний процес, показує тільки один його бік. Це особливо помітно при розробці періодизації культур, які вже склалися.

Проте чи може бути історичний процес таким механічно простим та прямолінійним? Адже він складніший за самі складні і сміливі припущення.

Утворення культурно-історичних спільностей — це процес, при тому процес безперервний, який практично не має ні початку, ні кінця. Отже, самий пошук початкових і кінцевих фаз культур набуває певною мірою умовного характеру. Розвиток суспільства відбувається не тільки під впливом іманентних законів розвитку господарських та суспільних форм, які відбивають загально-стадіальну суть суспільного прогресу. Історичний процес розвитку проходить і під потужним впливом локальних факторів, які багато в чому визначають характер існування тих або інших суспільних утворень. До таких локальних факторів слід віднести, наприклад, географічне середовище з його мінливими природно-історичними закономірностями, суспільне оточення, з яким взаємодіє досліджуване суспільство. Ці взаємодії відбуваються інколи в дуже ускладнених умовах простих і посередніх зв'язків, при наявності сегментацій, примусових міграцій, культурних взаємовпливів, дифузій, змішання культур, обміну населенням в зв'язку з війнами та іншими явищами, що супроводили розвиток суспільств.

При цих активно діючих культурноутворюючих факторах розвивається потяг до нівелювання рівня розвитку продуктивних сил в різноетнічних, але взаємодіючих суспільствах. Ця тенденція поширюється в першу чергу на виробництво та матеріальну культуру в цілому і охоплює значні за площею території, культурні області. Таким чином, складання культурно-історичних спільностей — це процес, який іноді веде до швидких трансформацій, а іноді протікає дуже уповільненими темпами. Нам здається, що археологічна культура, як відбиття матеріального побуту людини, з самого початку була синкретичною. Сам процес утворення культур ніколи не веде до складання, так би мовити, рафінованих культур, чистих та ізольованих за своєю природою. Отже, немає тієї стовпової дороги, яка вела б до ізольованості чи абсолютної культурної єдності суспільства, замкненого в якомусь вузькому колі абстрактно існуючих культур. В світлі сказаного стає зрозумілим, що «археологічні культури» конструюються на основі матеріальних ознак, які визначають суть культури і вже викристалізувалися або продовжують кристалізуватися. Сама ж початкова фаза утворення культури виявляється скритою в тих численних і складних процесах культурутворення, що відзначені явищами синкретизації додатків, які утворюють сформовані вже елементи культур. Цим, можливо, і пояснюються ті труднощі, з якими зустрічаються дослідники при вивченні найпочатковіших фаз утворення археологічних культур, тобто області етногенезу. Аналогічне становище утворюється при висвітленні «кінця», «заходу» або «зникнення» культур. Цей процес так само багатогранний та багатоступінчастий. І оскільки «кінець» або «зникнення» культур найчастіше обумовлює народження нового, а це нове ще не становить культурно-історичного сплаву визначених вже матеріальних елементів культури, що народжується, пошук старих матеріальних рис стає таким же важким, як і встановлення нових.



Наведені приклади не вичерпують всіх актуальних та практично важливих проблем. Розроблення їх має стати справою найближчого майбутнього.

С. Н. БИБИКОВ

## К 50-ЛЕТИЮ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ НАУКИ НА УКРАИНЕ

### Резюме

В статье дается краткая характеристика состояния археологии на Украине в дореволюционные годы, при этом подчеркивается отсутствие в науке методологических основ.

После Великой Октябрьской социалистической революции археологические ячейки были созданы при различных учреждениях и значительно укрепились существовавшие раньше. Первым археологическим учреждением при Академии наук УССР была Комиссия по составлению Археологической карты (1919 г.). Энергичную деятельность по изучению археологических памятников развил Всеукраинский археологический комитет (ВУАК), учрежденный в 1924 г. на базе Археологической комиссии. Комитет предпринял первые археологические национальные издания — «Наукові записки ВУАК» и др. В 1938 г. был создан Институт археологии АН УССР, ставший центральным археологическим учреждением республики. Он работает в тесном сотрудничестве с археологами других республик.

За прошедшие 50 лет археологическая наука на Украине достигла больших успехов. Институт археологии АН УССР провел большую работу по изучению памятников каменного века, эпохи раннего металла, скифо-античного времени, эпохи Киевской Руси. Автор характеризует наиболее важные достижения археологии в УССР. В области палеолита разработаны основы периодизации. Неолит, почти не представленный в дореволюционной археологии на Украине, сейчас известен почти по всей территории УССР в различных своих стадиях и культурно-исторических проявлениях. Серьезные успехи сделаны в изучении памятников эпохи меди и бронзы. Раскопаны целые поселения, рисующие хозяйство и быт ранних земледельцев и скотоводов. Многое достигнуто и в сфере изучения памятников скифов и античных городов-государств в Северном Причерноморье.

Большой вклад в развитие археологии внесли археологи-слависты. Раскопкам подверглись многочисленные памятники раннеславянского времени (зарубинецкие, черняховские и др.). Подробно изучена культура племен раннеславянского времени — хозяйство, быт, планировка поселений, домостроительство, элементы мировоззрения. Столь же успешно и плодотворно производятся исследования памятников эпохи Киевской Руси. Широкие раскопки древнерусских городов — Киева, Чернигова, Переяслава, Галича, Изяслава, Любеча, а также многочисленных городищ и поселений обогатили науку важнейшими материалами, новому освещающими материальную и духовную культуру древней Руси и ее место в истории цивилизации Европы.

Археологи Украины провели очень большие по своим масштабам археологические исследования в зонах крупнейших новостроек: Днепродзержинской, Каховской, Кременчугской, Днепропетровской, Каневской, Киевской ГЭС, в районах строительства оросительных систем и каналов. Эти работы дали материалы первостепенного научного значения. Украинские археологи много внимания уделяют и разработке теоретических проблем, методологии и методике исследований, проблеме этногенеза.